

Anmeldelser

Danske domme 1375–1662. De private domssamlinger. Ved Erik Reitzel-Nielsen. Under medvirken af Ole Fenger. Bd. VI: 1597–1608 og Bd. VII: 1609–1662 samt Rigens Ret. Det danske Litteraturselskab. C. A. Reitzels Forlag 1983 og 1984, 499 og 446 ss. kr. 451,40 og 488.

Som det fremgår, er det muligt at indføre dommene i privatsamlinger fra 1597 til 1662 i to bind, – og dermed er vi tilbage, hvor vi slap i anmeldelsen af Bd. V i Fortid og Nutid 1984. Hvad er årsagen til, at privatpersoner efter 1600 ophørte med at samle præjudikater?, på de sidste 25 år findes der kun otte i samlingerne. E. Reitzel-Nielsen synes i indledningen til Bd. I at antyde, at antallet af love indtil midten af det 16. århundrede var ringe, hvorfor disse måtte suppleres med indsamlingen af domme af retsskabende betydning. Eller sagt på en anden måde: rigsmyndighederne fik gennem det 17. århundredes første halvdel fornyet og forøget lovgivningen på en sådan måde, at anvendelsen af præjudikater blev overflødig. Når det imidlertid betænkes, at det danske samfund i det 17. århundrede på en lang række områder var under stærk forandring, må en betragtning som ovennævnte betvivles. Måske skulle man også tænke på, at i dagens samfund med en overvældende lovgivningsaktivitet vrirler det med præjudikater. Det spørgsmål, der i givet tilfælde skal besvares, lyder da som følger: af hvilken grund kom præjudikater atter på mode?

Reitzel-Nielsen påpeger, at mange af dommene fra det 17. århundrede kun findes i et enkelt eller ganske få håndskrifter, og af den grund næppe var blevet tillagt samme vægt som de domme, der findes i mange afskrifter. Når et præjudikat opfattet som en afgørelse ved højere retsinstanser som rettesnor for *lignende* tilfælde, kan dommen over biskop Anders Arrebo i Trondheim (nr. 889) fra 1622 nok være med til at forklare, hvorfor denne dom findes i så få afskrifter. Biskoppen blev afsat fra sit embede, bl.a. fordi han havde sunget letfærdige sange, danset upassende danse, drukket Skt. Bents skål offentligt (en skål for benediktinerordenes stifter Benedikt af Nursia: og således det skinbarlige papisteri), slået på tromme til dans, digtet så det vakte uro og endelig opholdt sig i enrum på sengen med fremmede kvinder. Dom-

men fortæller meget om den kun 34-årige biskop (»den danske kunstdigtningens fader«), men dens rolle som præjudikat har været af begrænset værdi.

Omtalen i note 17 til sag nr. 790 ang. antallet af nævninge i trolddomssager er egentlig rar at mærke sig; om jeg i Fortid og Nutid 1980, ss. 487 og 668 havde ydet nogle få oplysninger til en afklaring af dette spørgsmål eller ej, er faktisk underordnet. Reitzel-Nielsen gentager i sag nr. 790 præcis de samme informationer, som han gjorde i note 20 til sag nr. 376.

Jens Chr. V. Johansen

Koldinghus lens regnskab 1610–11. Udg. ved Birgitte Dedenroth-Schou i samarbejde med Anemette S. Christensen. 2 bd: 373 + 71 ss. København, 1984. Kr. 335,50.

Det initiativ, Kildeskriftselskabet har taget for at tilgængeliggøre lensregnskaber for det 17. århundrede, er prisværdigt. For materialet indeholder ikke blot informationer til gavn for mere traditionelle forskningsområder, men kan også være til nytte for dem, der giver sig i kast med endnu relativt uopdyrkede emner. At denne udgivelse har benyttet sig af EDB, har givetvis forøget mulighederne for dens anvendelse.

Som pilotprojekt er valgt regnskabet for Koldinghus len 1610–11, hvis indtægts- og udgiftsregnskab samt alle indtægts- og udgiftsbilag er indskrevet in toto i databasen ved Dansk Data Arkiv; desuden er jordebogen og ekstraskattemandtallet (pengeskat til Mortensdag 1610) for Brusk herred medtaget. Ved hjælp af en fyldig indholdsfortegnelse er det muligt hurtigt at finde rundt i den publikation, der er blevet resultatet af denne indlæsning. Men derudover er der blevet fremstillet såvel person-, som sted- og sagregister; udarbejdelsen af sagregistret er blevet lettet af, at man har kunnet søge på ord og kombinationer af ord i hele det indskrevne materiale. For anmelderen er der ikke tvivl om, at pilotprojektet er lykkedes, – det er dokumenteret med denne fine publikation, at lensregnskaberne kan læses ind på EDB, og at der kan komme et nyttigt redskab ud deraf. Men så melder spørgsmålet sig: hvad skal der ske derefter? end ikke antydningen til et svar findes i foreliggende værk. Det ville være naturligt

at fortsætte indlæsningen og derefter lade interesserede tilflyde meddelelse, når et regnskab var færdigbearbejdet. Men med oplysningen om, at det gengivne regnskab udgør $\frac{1}{1000}$ af det samlede materiale, kan jeg ikke frigøre mig for en fornemmelse af, at det ikke vil blive tilfældet. Forhåbentligvis holder denne fornemmelse ikke stik.

Blot med et enkelt eksempel skal det søges vist, hvor væsentlig benyttelsen af lensregnskaber kan være for retshistorien. Den franske historiker Nicole Castan har i »Justice et répression en Languedoc à l'époque des Lumières« påvist den rolle forlig, notarial protokollationer og gensidige aftaler spillede inden for den retslige sfære som erstatning for retssager; netop sådanne aftaler efterlod sig som oftest ingen spor, og når man hører derom, skyldes det gerne et brudt forlig, der endte med en retssag. Hele denne extra-judicielle sfære er meget besværlig at få greb om, desto glædeligere er det gennem listningen af sagefald at få oplysninger om tvister, der var blevet afgjort uden om domstolene. I Holmans Herred var en mand for tredje gang beskyldt for at have begået lejermål; han havde betalt sine bøder for de to første sigtelser, men kunne ikke anerkende beskyldningen i den nye sag, eftersom der var tale om et løssagtigt kvindfolk. For at sagen ikke skulle forfølges videre ved domstolen, indvilligede han imidlertid i at betale 40 daler og 2 øksne i bøde til kongens kasse. Utvivlsomt en fornuftig foranstaltning, – for ved domstolen kunne han være blevet idømt fængsel eller dødsstraf. Lensregnskabet yder således en meget vigtig oplysning til retshistorien, derfor kunne man ønske, at sagregistret havde været udarbejdet på en sådan måde, at også omtalte foreteelse var blevet opfanget. Men det er en bagatel; mere betydningsfuldt er det at vide, at nogle af disse extra-judicielle sager i det hele taget kan findes i sagefalds-afsnittet.

Er det ikke lidt fedtet at ophøre med de bibliografiske oplysninger med året 1979, når der siden er kommet to fine artikler om lensregnskaber? nemlig Peder Enevoldsens »Lensreformerne i Danmark 1557–96« i Historisk Tidsskrift, Bd. 81 og Orla Damkjers »Lensregnskaber og lensadministration 1610–60« i Landbohistorisk Tidsskrift 1982. Bortset fra det har Birgitte Dedenroth-Schou i samarbejde med Anemette S. Christensen udført et solidt arbejde, der forhåbentlig følges op af databehandling af flere regnskaber.

Jens Chr. V. Johansen

Viborg landstings dombøger 1616–18. Juridisk oversigt, sted- og personregistre. Udgivet ved Poul Rasmussen, Viborg 1984, 202 s. kr 60.

Udgivelsen af denne juridiske oversigt har været længe ventet, idet bindet med 1616s sagsreferater og domkonklusioner udkom i 1965.

Den benyttede systematik er den samme, som blev udarbejdet til Landbohistorisk Selskabs udgaver af ældre danske tingbøger, og den åbner ihvertfald mulighed for at komme ind i materialet på flere måder, – alt efter interesse.

Da anmelderen i Fortid og nutid, bd. XXVIII var med til at publicere en artikel, der indbefattede en undersøgelse af bl.a. årene 1616–18 fra Viborg landsting, var det oplagt at se på, hvorledes undersøgelsen forholdt sig til nærværende registrering. En enkelt gruppe »forbrydelser« blev taget ud: den, der i omtalte artikel s. 249 var betegnet som »angreb mod liv og legeme«. Det skal siges med det samme, at brugerne af den juridiske oversigt skal læse den omhyggeligt igennem; f.eks. »drab« skal nemlig findes to forskellige steder deri. Dels s. 8–9 under »sandemænd« og dels s. 23 under »angreb på liv og lemmer: mord, drab«. Når denne erkendelse går op for brugerne, skal det nok vise sig, at der heldigvis kan findes nogenlunde det samme antal retssager i hhv. dette register og den sagtypologiske undersøgelse. Men når det i indledningen skrives, at den juridiske oversigt er beregnet for interesserede retshistorikere, er det til overmål korrekt, – det er så sandt, at det er upraktisk for alle andre.

Sætningen i indledningen »derimod giver de (referaterne) ingen mulighed for at konstatere, at en bestemt begrundelse, som ville have haft en anden dom til følge, burde være, men ikke er anvendt«, er besynderlig. Det kan ikke være meningen, at vi 350 år efter, at dommene er blevet afsagt, skal sidde og revidere dem?

Jens Chr. V. Johansen

Bondeskifter fra Smørum og Lille Herred 1644–48. Udgivet ved Jørgen H. Andersen. Landbohistorisk Selskab 1984, 176 s. kr. 124.

Når man læser »Bondeskifter« igennem, vil man uundgåeligt blive slået over at se, hvorledes 1640'erne på mange måder ligner vor tid og alligevel er så vidt forskellig derfra. Et gennemgående punkt i tidens økonomiske debat er gældsætning og dens medfølgende konsekvenser: dels udlandsgælden og dels den private gældsætning med de omdiskuterede rentefradragsregler; og det er påfaldende at erfare, at så godt som alle skifterne oplyser om, at den afdøde havde været indblandet i gældssager. Det, der gør indtrykkene så forskellige, er – naturligvis manglen på banker og kreditforeninger.

En indvending mod denne fokusering på fæsternes gæld ville være, at den var uundgåelig i området omkring København, hvor det i 1623 blev besluttet, at de skulle eje de bygninger, de beboede; det må altså formodes, at de måtte gældsætte sig for at kunne overtage bygningerne. Men det er tankevækkende, at gældssager florerede i ti-

dens retsprotokoller, uanset om fæsterne skulle have startkapital til køb eller ej; på Falster f.eks. fra 1676 til 1680 udgjorde gældssager $\frac{1}{3}$ af alle de førte retssager. Uden at have konsulteret herredstingprotokollen fra Smørum herred, synes et enkelt forhold at adskille de to egne: ingen københavnske købmænd havde monopoliseret kreditorsiden. Ifølge skifterne forekommer det typiske at være, at fæsterne havde lånt indbyrdes hos hinanden; Anders Pedersen Bunde i Sengeløse skyldte lidt over 70 daler, til gengæld havde han ydet lån på omkring 160 daler til syv forskellige personer. Hans Lauridsen i Vallensbæk drev nærmest udlånsvirksomhed: han havde lånt penge ud til fjorten personer, mens hans egen udestående gæld var minimal. På Falster var det købmændene i Nykøbing og Stubbekøbing, der år efter år præsenterede deres gældskrav over for de skyldsatte fæstere. Nu er der ikke kronologisk sammenfald mellem skifterne og den for Falster valgte periode, hvilket muligvis har betydning, da Jørgen H. Andersen i sin artikel i *Historisk Tidsskrift* 1974 »Lensregnskabernes stedsmaalsregistre som landbohistorisk kilde. Fæsteforhold i Københavns len 1611–1661« nævner, at gæld til købmænd i København var en voksende post gennem den behandlede periode. Om der således er tale om en kombination af forværrede forhold for fæstere og en øget indflydelse for købmændene, må være et åbent spørgsmål. Men også byerne var udsat for evindelige gældssager; $\frac{2}{3}$ af alle retssagerne i Ribe 1590–94 var af den karakter, i Helsingør 1624–28 udgjorde de lidt under $\frac{1}{2}$, mens de i samme by 1680–84 kun nåede op på lidt under $\frac{1}{4}$. Det var imidlertid ikke alene et dansk fænomen, i løbet af 1600-tallet steg antallet af gældssager iøjnefaldende ved den tyske Reichkammergericht.

Ikke kun Christian IV og Frederik III lånte for at finansiere den ekspanderende statsmagt, der var en sammenhæng til borgere og bønder, der også havde et basalt behov for finansiering. Muligvis peger denne gældsproblematik i vid udstrækning mod den moderniseringsproces, der så småt var ved at tage sin begyndelse i slutningen af det 17. århundrede, og sandsynligvis kan et kombineret studie af skifter og retsprotokoller være med til at afsløre udviklingslinier – fremgange og tilbageslag. »Bondeskifter« er ikke det dårligste udgangspunkt.

Jens Chr. V. Johansen

Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt 1735–1770. Udgivet ved Margit Mogensen og Poul Erik Olsen. Landbohistorisk Selskab 1984, 320 s., kr. 128.

Ikke blot godsejerrøster lyder i denne bog. På Ryegård lod Højesteretspræsident Iver Rosenkrantz sin ridefoged svare på Rentekammerets forespørg-

sel af 1735 om agerdyrkningens tilstand og hvad årsagen var, at den befandt sig i så slet tilstand? Men ridefogeden skulle ikke have ørene i maskinen; han var ansat for at sørge for, at fæsterne lavede noget, – ikke for at være landbrugseksperter. Derom tyder hans afsluttende replik, »vied ei heller hvad der kunde tiene og være gafnlig til dens (jordens) forbedring«.

Myndighederne (og udgiverne) kan være glade for, at ikke alle godsejere omgikkedes lige så lem-fældigt med deres indberetninger som Iver Rosenkrantz. På tre forespørgsler rettet 1735, 1757–58 og 1768–70 angående landbrugsspørgsmål, har udgiverne valgt at trykke de svar, der kom ind fra Roskilde amt. Eftersom det er et materiale, der endnu ikke er blevet udnyttet i overvældende stort omfang, er det forståeligt, at man har valgt at give smagsprøver derpå. Udgivelsen havde dog vundet i interesse, havde det været muligt at gennemskue, hvorledes landboreformerne egentlig kom i stand på trods af den massive modstand, der lød fra godsejerne. De forespørgsler, der blev rettet til disse personer, er imidlertid så forskellige i indhold, at udviklingen i holdninger ikke kan spores. I 1757 ønskede centraladministrationen oplysninger om bl.a. delingen af overdrevene, indhegningen af byernes marker og indhegninger på fællesmarken, mens spørgsmålene i 1768 bl.a. handlede om hoveri afløsning og arvefæste.

Mon udgiverne har ret i, at ønsket om at få indberetninger fra godsejerne peger henimod statsmagtens stigende indgriben med henblik på at fremme en bestemt politisk udvikling? Deres egne konklusioner synes at dementere den fremlagte opfattelse. Om 1735-indberetningerne skrives, »der lå ikke tanker om konkrete reformer bag indkaldelsen. De ansvarlige bag den økonomiske politik skulle have et overblik over tilstandene«, og om 1768-indberetningerne hedder det, »henvendelsen skulle taktisk forhindre en eventuel opposition mod en ny kurs«. I stedet fik Generallandvæsenkollegiet læst og påskrevet teksten; fra Sonnerupgård skrev landsdommer Frederik Brabrand dystert, at hvis hoveriet blev afskaffet, ville den yderste konsekvens være, at København og andre købstæder måtte importere fødevarer fra udlandet.

Jens Chr. V. Johansen

Peder Hansen: Tak for sidst! Til Aristokraterne i Roeskilde Stænderforsamling 1844, og især til det ærede Kløverblad: Benzons, Neergaard, Wolff. (1845). Indledning ved Claus Bjørn. 62 s.. Udgivet af Landbohistorisk Selskab. 1982. Kr. 48.

»At vække og opmuntre Folket til Modstand imod Aristokratiets Grundsætninger«.

Disse ord satte husmandsagitatoren Peder Han-

sen, Lundby (1801–54) som overskrift for sin politiske virksomhed. Claus Bjørn skriver med rette i sin indledning til bogen, at Peder Hansen »ubetinget (er) den mest særprægede og fascinerende skikkelse i den tidlige danske bondebevægelse i 1840'erne«. Som forfatter til en lang række artikler, især i *Almuevennen*, og som omrejsende agitator og organisator spillede han en særdeles aktiv politisk rolle på »græsrodsplan«. Han skrev andragender til Stænderforsamlingen i Roskilde om forbedringer i husmændenes kår, overgang til selveje m.v. og udfoldede en omfattende rejseaktivitet for at skabe tilslutning til kravene. Sammen med Rasmus Sørensen var han den drivende kraft i agitationen for fæstebønder og husmænds ligestilling med andre samfundsklasser. Det var disse to mænds politiske virksomhed, der forskrækkede Kancelliet så meget, at det d. 8. november 1845 udstedte »Bondecirkulæret«, der gennem sit indgreb mod bøndernes forsamlinger skulle sætte en stopper for den politiske bevægelse i bondestanden. Som bekendt blev resultatet snarere det modsatte: kløften mellem det enevældige styre og store dele af befolkningen blev uddybet.

Baggrunden for at Peder Hansen i 1845 udsendte »Tak for sidst!« var tre aristokraters (»det ærede Kløverblad« som Peder Hansen med vanlig sarkasme titulerer dem) angreb på ham i Roskilde Stænderforsamling under behandlingen af de andragender, hvis fremkomst han havde bidraget så stærkt til. Angrebene bestod i beskyldninger mod Peder Hansen for at kræve betaling af underskriverne på petitionerne og for ikke at være blevet ubetinget frifundet for en bedrageri-anklage i 1836. Bogen er derfor et forsvarsskrift mod disse anklager, hvilket – ærgerligt nok – betyder, at halvdelen af bogen består af en detaljeret gennemgang af den i denne sammenhæng ikke voldsomt interessante retssag fra 1836. Det er den anden halvdel, hvor Peder Hansens agitation står i centrum, som gør udgivelsen berettiget. Man får i denne del af teksten et spændende indtryk af en glimrende retorisk begavelse, der konsekvent slog til lyd for afskaffelse af privilegierne og for gennemførelse af en reel ligestilling af samfundsklasserne. Hans stil virker ofte moderne i ordets bedste betydning: som vedkommende for nutiden. Man mærker hans glød og lades derfor ikke upåvirket. Peder Hansen kan opleves som en forløber for Viggo Hørup i den forstand, at det for dem begge var afgørende at »sætte skel« (d.v.s. tydeliggøre de faktisk eksisterende modsætninger i samfundet ved at sætte dem skarpt op overfor hinanden) istedet for at lade forskellige holdninger flyde sammen i en grødet substans. Samtiden oplevede Peder Hansen som en uforsonlig polemiker, han var meget populær i bondestanden, mens hans modstandere hadede og frygtede ham. Netop gennem de skarpe modstillinger fik han mange bønder og husmænds øjne op for både uretfærdighederne i samfundet og – ikke mindst – for muligheden af forandringer.

M.h.t. det sidste var det givetvis også af betydning, at underklassen på landet nu oplevede, at en af deres egne kunne og turde sætte sig op mod godsejerne og i debatten sætte sig lige med dem. Ingen tvivl om at Peder Hansens aktiviteter har haft en stor bevidstgørende betydning. Hans tro på at det gennem offentlig debat og oplysning var muligt at nå frem til »Sandhed og Retfærdighed« placerer ham iøvrigt smukt i traditionen fra oplysningstiden. Såvel i »Tak for sidst!« som i hans andre skrifter (artiklerne) er forbindelsen til det 18. århundredes filosofi klar, herunder ikke mindst til 1790'ernes radikale tænkning.

Til afslutning et par smagsprøver fra »Tak for sidst!«:

»Bondestanden tilfredsstilles ikke længere ved smukke Ord og tomme Løfter, den ønsker at se noget i Virkeligheden opfyldt, den ønsker at »emanciperes« til frie Borgere. I beskylder mig for, at jeg agiterer Bondestanden imod jer, men Ingen agiterer Bondestanden mere end Eders egen Stand, ved dens uhyre Fordringer til Bonden...«.

»Det har aldrig været af nogen anden Bevægrund, jeg har virket for og reist med Andragender, end af et dybt og inderligt Had til de aristokratiske Privilegier og Forrettigheder og den deraf udsprungne Overmagt over Bondestanden, som det ville være min største Lykke og Glæde at kunne tilføje et dødeligt Saar, saa de aldrig skulle reise sig mere«.

Det er en spændende udgivelse, der her kommer fra Landbohistorisk Selskab. Udover at give historisk interesserede læsere mulighed for at stifte bekendtskab med Peder Hansen og hans politiske idéer, kan den også bidrage til at kaste lys over betydelige sociale og politiske modsætninger i 1840'ernes danske samfund.

Jens Boel

Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-projektet nr. 2-8, Ålborg og Kristiansand 1983–85. Pris: gratis. Distribueres af: Kattegat-Skagerrak-projektet, Ålborg Universitetscenter, Postbox 159, DK-9100 Ålborg.

Projektet »Kattegat-Skagerrak-regionens kulturudvikling under 1800-tallet« så dagens lys 1982, som et fællesnordisk forskningsprojekt mellem en række forskere og institutioner i Danmark, Norge og Sverige. Målet er at studere de kulturændringer, der har fundet sted i de 3 landes kystegne langs Kattegat og Skagerrak gennem 1800-tallet og op i 1900-tallet.

Som udgangspunkt har projektet den rimelige antagelse, at disse kystegne oprindeligt havde en lang række indbyrdes forbindelser, som var en naturlig del af det daglige liv. Befolkningerne i kyst-

egnene levede af at kombinere de naturgivne muligheder på forskellig måde, således at de kunne opretholde livet. Da livsmulighederne var forskellige de forskellige steder, opstod der visse specialiseringer: fiskeri, transport, landbrug m.m. Dette betød, at alle manglede noget, som de andre havde, hvilket skabte grundlag for en livlig samhandel og sameksistens i kystegnene. Oftest var det både nemmere og billigere at udligne manglerne gennem kontakter over vandet end gennem kontakter ind i baglandet.

Med dette som udgangspunkt skal projektet analysere, hvordan disse forhold, op gennem 1800-tallet med kapitalismens gennembrud, opløses og erstattes af samhandel og sameksistens med nationalstaterne. Samtidig med dette ændres dagliglivet i regionens lokalområder. Der var tale om udvikling af en ny livsstil.

Man betragter de forandringer, der finder sted, under en helhedssynsvinkel, men selve arbejdet er opdelt i 6 mindre grupper, der hver beskæftiger sig med væsentlige sider af forandringsprocessen: 1. Den økonomiske og historiske udvikling i regionen, 2. Fiskeriet, 3. Handel og søfart og ændringerne i byerne, 4. Migrationen, 5. Trosfrihed og foreningsliv og 6. De nye kulturtræk, som resultat af mødet mellem almuekultur og borgerkultur.

Resultaterne af projektet offentliggøres løbende, dels i »Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-projektet«, hvoraf der foreløbig er kommet 8 numre, og i publikationsserien »Kattegat-Skagerraks kulturhistorie«, hvori der endnu ikke foreligger noget offentliggjort.

Man kommer vidt omkring i de 7 bind af Meddelelserne, det her drejer sig om. Bd. 2 ser på »Kontakterne over havet«, skudehandel, arbejdskraftvandring og trafikpolitik, herunder skudehandelen mellem Nordjylland og Sydnorge, svensk arbejdskraftvandring til Randers amt og trafikken mellem Göteborg og Frederikshavn. Bd. 3 og 5 har samme tema, nemlig »Kulturmødet mellem badegæster og fastboende«, hvor der tages fat på, hvad der sker ved konfrontationen mellem de fastboende og badegæsterne. I de enkelte analyser tages bl.a. udgangspunkt i litteratur og malerier. Bd. 4 beskæftiger sig med »Religiøse vækkelser og foreningsliv«. Her er, foruden et mere teoretisk essay om religiøsitet, mentalitet og bevidsthedshistorie, artikler om missionen i Nordjylland, kvindelivet i missionen, folketro, sangens rolle i missionen m.m. Bd. 6 tager fiskeriet op, og beskæftiger sig med forskellige typer af fiskeri og fiskerimiljøer. Bd. 7 omhandler migrationen mellem landene, den norske og svenske befolkning i Vendsyssel, danske indvandrere i Agden, svensk indvandring til Norge o.s.v. Endelig tager det sidste udkomne bind, 8, temaet op fra Bd. 2 (handel og søfart). Her ses på de generelle samhandelsmønstre over Kattegat og Skagerrak indtil 1880, ændringerne i skibsfarten mellem Kristiansand og Danmark 1844-65 m.v.

Som man kan se, spænder temaerne vidt og den

korte opremsning yder på ingen måde de enkelte bind retfærdighed. En gennemlæsning af bindene overbeviser om, at dette projekt, hen ad vejen, nok skal få gjort op med en række myter om, hvordan den kulturelle udvikling i det pågældende område er forløbet. Problemet bliver måske snarere, på et eller andet tidspunkt, at få samlet det, på nuværende tidspunkt, kaleidoskopiske billede til en helhed.

Alle, som interesserer sig for den kulturelle udvikling langs Kattegat-Skagerrak-kysterne, som mere generelt interesserer sig for hvordan kultur udvikler sig, ja, kort sagt, alle som interesserer sig for hvordan økonomisk-sociale-kulturelle faktorer støder sammen, brydes, går til grunde, forenes til noget nyt, vil have glæde af at følge resultaterne fra dette projekt. Skade kun at projektet ikke gør så megen reklame for sig selv, at man opdager det. Dette er der så forhåbentlig rådet lidt bod på her.

Jens Christensen

Hans H. Worsøe: Slægthistorie i Sønderjylland – en vejledning. Haderslev 1983. 127 s. ill. kr. 75.

Efter et summarisk overblik over forfatterens hidtidige produktion kan det fastslås, at han – foruden en hel del andre emner – har behandlet slægthistoriske problemer og udsendt publikationer om slægtsforskning i en jævn strøm de sidste 25 år – på det nærmeste. Det er vor bedste ekspert på området, der nu som leder af landsarkivet i Åbenrå udsender en vejledning byggende på engagementet og den personlige beskæftigelse med de sønderjyske arkivalier. Der er forskelle på arkivalier fra det kongerigske område og arkivalier fra de dele af dansk land, der var under preussisk forvaltning indtil genforeningen.

Meget af den administrations-praksis, som blev indført af ikke-danske embedsapparater i 1800-tallet, blev så indarbejdet, at det var mest rationelt at lade procedurerne gå videre efter 1920. For eksempel er det i Sønderjylland den kommunale personregisterførers udstedte fødsels- og navneattester, som fuldgældigt kan dokumentere en persons vigtigste data, medens de i det øvrige land skal hentes hos sognepræsten.

H. H. W.s vejledning i de særlige sønderjyske slægtsforskningsproblemer har forgængere. I 1948 udsendte Johan Hvidfeldt sin Vejledning i slægthistorisk Forskning i Sønderjylland, og i 1965 udsendte H. H. W. selv en let bearbejdet udgave af dette arbejde med titlen Slægthistoriske Studier i Sønderjylland.

Nu optræder altså nyeste og formentlig endelige udgave – kronen på værket. Den er frisk og tidsvarende i udseende og opsætning, gennemillustreret og faktisk ikke så snæver i sit sigte, som titlen forkynder. Den må kunne virke som et pust, der

får støvet til at hvirvle op fra arkivalierne, så visse genealoger får øje på de mange flere muligheder materialet frembyder, når man bruger fantasien.

Forfatteren vil godt slå til lyd for en engageret slægtsforskning: Om den skal være bestanddel af et seriøst forskningsprojekt – eller om den snarere skal være en god hobby, så bør der i alle tilfælde skabes en grundholdning. H. H. W. kan gå ind for, at slægtsforskningen bliver hvermands egen lille del af Danmarks historie.

Et af budskaberne er i øvrigt det, at man fornuftigvis bør søge at få bredde i sin fremstilling. Helst kunne man koncentrere sig mest om de nærmeste generationer bagud og samtidig finde og fremhæve omstændigheder af lokalhistorisk, af ejendomshistorisk og af kulturhistorisk art. – Hellere det end at begive sig ud i urimelige forsøg på at trække forbindelseslinier tilbage til Hvide'rne eller Gorm den Gamle.

Lotte Dombernowsky

Greta Arwidsson og Gösta Berg: The Mästermyr Find. A Viking Age Tool Chest from Gotland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Almquist & Wiksell International, Stockholm 1983. 56 s. ill. og 32 plancher. Sv. kr. 96.

Endelig foreligger den fulde publikation af det store, berømte fund fra Mästermyr på Gotland bestående af en kiste samt smede- og tømrværktøj, råmaterialer og nogle færdigprodukter. Det blev fundet ved pløjning i udkanten af den drænedede mose i 1936 og har siden været omtalt i snart sagt alle bøger om både vikingetiden og om håndværk i bredere forstand. Udpluk af fundet har også været vist på diverse udstillinger.

Bogen skyldes fhv. direktør for Nordiska Museet og Skansen i Stockholm, Gösta Berg, samt professor emeritus i arkæologi Greta Arwidsson fra Stockholms Universitet. Som det fremgår af forordet, overtog Arwidsson hvervet fra Mårten Stenberger, der døde 1973, og som sammen med Berg havde planlagt publikationen allerede i 1952. Men Stenbergers udnævnelse til arkæologisk professor samme år, og Bergs udnævnelse til direktør for nævnte institutioner et par år senere forsinkede projektet – lige som det er sket med så mange andre gode projekter lanceret af mange folk i mange lande. Efter sin afgang genoptog Stenberger arbejdet og planlagde et bredt studium af relevant europæisk sammenligningsmateriale og problemer i tilknytning til Mästermyrfundet. Men da Arwidsson overtog hans plads, tog man den beslutning først og fremmest at sigte mod en detaljeret katalogmæssig beskrivelse af fundet i ord og illustrationer samt at vurdere dets alder. Derimod skulle værktøjstypernes kronologiske udvikling og geografiske

udbredelse samt deres nærmere funktion og fundets bredere aspekter behandles kort.

Interessen for og litteraturen om håndværk i bredeste forstand er blevet stor de senere år (jfr. f. ex. H. Jankuhn m. fl. ed.: *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit, I-II*, Göttingen 1981 og 1983; bd. II rummer iøvrigt en god oversigtsartikel om Mästermyrfundet). Men det er altså ikke i Mästermyr-bogen, vi skal hente en oversigt over den nyeste forskning om håndværk. Bogen er en kommenteret fremlæggelse af selve fundet, og den sætter bl. a. interessante spørgsmålstejn ved nogle af de gængse opfattelser af det.

Emnet er af international interesse, og publikationssproget er engelsk i professionel oversættelse. Der er intet svensk resumé, og kun i en liste over alle fundets bestanddele (Index s. 55–56) er de lidt vanskelige ord også gengivet på svensk. Et så ringe hensyn til indenlandske læsere var nok utænkeligt i Danmark, men her er den almene arkæologiske interesse vist også større end i noget andet land. Ialtfald er det en skam, at gode kundskaber i engelsk værktøjsterminologi faktisk er nødvendige for at udnytte bogen fuldt ud.

I kapitel 1 (s. 3–6) gør Arwidsson rede for fundforholdene. Kisten blev som nævnt fundet i 1936, og det helt nøjagtige fundsted kendes ikke mere. Det understreges, at nogle af de store genstande lå uden for kisten, og at dennes ringe størrelse betyder, at næppe alt værktøjet i kisten havde håndtag, da det kom i den. Derfor er det vanskeligt præcis at afgøre, hvilke stykker værktøj, der da var i brug, og hvad der har været beskadiget værktøj og genbrugsjern. Yderligere gøres der opmærksom på, at man ikke har fuld sikkerhed for, at samtlige genstande er bevaret; et par stykker kan tænkes at være forsvundet. Desuden påpeger hun, at fundet teoretisk set kan være bevidst skjult – at det altså ikke nødvendigvis skyldes en omrejsende håndværkers ulykke på en tur over isen. Alt dette betyder, at det er mere kompliceret end som så at afgøre, hvad der indgik i en fungerende værktøjs-samling, og at Mästermyrfundet faktisk ikke længere er helt skudsikkert som eksempel på en omvandrende håndværker – sådanne er ellers så »moderne« i nyere arkæologisk litteratur. Gösta Berg er dog stadig af den traditionelle opfattelse, jvf. nedenfor.

Kapitel 2 (s. 7–20), også af Arwidsson, rummer kataloget: en beskrivelse af de enkelte genstande med nogle få tekstfigurer og ellers henvisninger til plancherne bag i bogen. Materialet er grupperet således: Kisten. Jernkæde. Bismervægt. Nøgler, låsedele og hængelåse. Kedler, spand (?) og grillpande. Tre klokker. Ildkurv af jern. Tømmer- og grovsmede (?) værktøj af jern. Grovsmedeværktøj af jern. Andet værktøj og andre genstande. Ubestemmelige genstande og fragmenter. Forskellige fragmenter.

Dette afsnit er sammen med plancherne bogens bærende del, men netop her kunne man have øn-

sket sig en mere brugervenlig fremlæggelse, hvor tekst og illustrationer af en genstand var samlet. Ikke alene findes plancherne bagest. De er yderligere opdelt i fotoplancher (her er der sparet på antallet) og plancher med tegninger (i mål 1:2) uden indbyrdes reference, og uden at genstandenes rækkefølge er identisk. Den skyldes i nogen grad pladshensyn. Desuden har man helt undladt at afbilde nogle af de små fragmenter. Hvis man derfor tager udgangspunkt i plancherne, som mange brugere vil gøre, så er vejen til tekst og andre plancher et index (s. 55–56) opstillet i nummerorden efter den tilfældige rækkefølge genstandene fik ved museumsregistreringen i 1937. Samme numre går igen på alle plancher. Det kan altså godt lade sig gøre at finde rundt i bogen, men vejen kunne være gjort lettere. Iøvrigt er beskrivelserne præcise og gode, og tegningerne instruktive og klare – selv om man savner de små streger, der normalt viser, hvor på en genstand et snit er lagt.

I kapitel 3 (s. 21–25) giver Arwidsson en kort oversigt over nordisk og europæisk sammenligningsmateriale (man savner inddragelse af de danske værkstøjsfund fra bl.a. Tjele og Halleby Å, som vistnok også her ligger i kister). Hun diskuterer videre smedens sociale status og giver (s. 24) en oversigt over de smedeteknikker, som er repræsenteret i fundet. I dette kapitel præciseres også hendes opfattelse af det: en omfattende samling værktøj m.m. knyttet til smede- og tømmerarbejde, og selv om det drejer sig om et sluttet fund, så betyder det ikke nødvendigvis, at smede- og tømmerarbejde blev udført af samme person – endnu et skud mod en almindeligt accepteret tolkning.

Kapitel 4: »Some ethnological aspects of the find« (s. 26–36) er af Berg. Hans store etnologiske viden udnyttes frugtbart – og det er glædeligt igen at se etnologien komme til ære og værdighed i en arkæologisk publikation. Desuden er der noget sammenligningsmateriale fra vikingetid og middelalder. Det er især i kap. 4, der går ind på genstandenes funktion. F.eks., at kisten ikke oprindeligt kan have været værktøjskiste, og at den lange kæde sandsynligvis var beregnet til tøjrning af en hest, og at de tre store jernklokker snarest var til liturgisk brug! Yderligere diskuteres de håndværks-grene, som er repræsenteret i fundet: smedning af jern og stål samt sandsynligvis kobbersmedning; desuden arbejde med træ, formentlig bl.a. bådebygning. Modsat Arwidsson argumenterer Berg kraftigt for, at samlingen må være mistet af en omvandrende håndværker, der kom ud for en ulykke på mosens is.

I kapitel 5 (s. 37–40) gennemgår Arwidsson dateringsgrundlaget. Trods de mange genstande er der kun få daterende elementer. Naturvidenskabelige undersøgelser er ikke foretaget, og det er tvivlsomt, om de vil kunne give brugelige resultater. Konklusionen, som lyder overbevisende, er at Mästermyrfundet synes at være fra sen vikingetid eller tidlig middelalder, selv om en senere datering ikke

kan definitivt afvises. – Meget senere kan det dog næppe være.

I appendix I (s. 41–45) gennemgås Mästermyrs (= mosens) udvikling, uden at der kastes meget lys over værktøjsfundet. I Appendix II (s. 46–49) gøres rede for nogle metallurgiske undersøgelser udført i 1953, og i Appendix III (s. 50) opregnes seks vedbestemmelser foretaget i 1952. Ingen af resultaterne er overraskende. Der er fire siders bibliografi og endelig, før plancherne, det førnævnte altafgørende index.

Bogen bærer præg af sin lange tilblivelseshistorie. Men omsider er den her, og fra nu af kan alle selv vurdere det enestående fund og dets mange implikationer. Tak til de to forfattere, der påtog sig at fuldføre den gamle, vigtige opgave på en uambitiøs og realistisk måde. Det er sket med grundighed og indsigt inden for de rammer, de selv udstak.

Elsa Roesdahl

Danmarks kirker. Udgivet af Nationalmuseet. Hæfter om kirkerne i Ribe, Århus og Holbæk amter samt byen København. Udkommet 1981–84. Pris, efter udgivelsestidspunkt og omfang, kr. 48, 65 eller 110.

Der er grøde i kirkeværket. Blot inden for de sidste ca. fire år er der udkommet tyve hæfter for de tre amter og byen København, som der arbejdes med i disse år. Det er over 2.000 tryksider, billeder, tegninger og tekst. Denne indsats på begge sider af det 50-års-jubilæum, som redaktionen kunne fejre i 1983, skal behandles kortfattet i det følgende. Meningen er at minde kirkeværksbenytterne (og dem *må* der være mange af) om, hvor langt værket er nået. Jagt efter de fejl og udeladelser, der uundgåeligt vil forekomme, overlades ved denne lejlighed til andre, idet det forudsiges, at værket som sædvanlig nok skal blive slidt godt og grundigt af de mange, der søger overblik såvel som enkelt-heder.

Ribe amt, hæfte 5–10. Redaktion: Elna Møller og Ebbe Nyborg.

Med hæfterne 5–8 er første bind af Ribe amt afsluttet og dermed Ribe domkirkes beskrivelse fra den romanske tid og frem til ca. 1980. Fra yderst til inderst, højt og lavt, i alt næsten 700 sider, der er tæt illustreret og spækket med iagttagelser og megen lærdom om både byen og dens kirke. Alene et blik på de hundreder af noter og henvisninger giver fornemmelse af den præstation, redaktørerne og værkets mange medarbejdere har ydet – oven i købet på forbavsende kort tid, hvad publiceringen angår. Som ved de første hæfter om Ribe, er emneopdelingen, så hæfterne kan anvendes hver for sig, men p.g.a. de gode krydshenvisninger mellem

hæfterne vil det være praktisk at have alle hæfterne om domkirken samlet, altså Ribe amts første bind.

Her skal nævnes, at hæfte 5 indeholder beskrivelsen af domkirkens bygning fra reformationen til nutiden, hæfte 6 inventaret, og dobbelthæftet 7-8 vedrører gravminderne. De er mange, og er interessante kilder til både by- social- og kunsthistorie. Mængden af oplysninger om domkirken er nærmest overvældende, men man kan få hurtigt overblik ved at gå til de gode oversigter, der indleder hvert hæfte. Og går man i dybden, vil man opdage, at det er et stykke medrivende danmarkshistorie om fremgang og fald i flere omgange.

Ribe amts andet bind er påbegyndt med dobbelthæftet (9-10), hvor Ribes anden sognekirke, Skt. Katrine er beskrevet. Denne kirke var indtil reformationen knyttet til dominikanerklosteret af samme navn, og går man i dybden, vil man opdage, at det er et stykke medrivende danmarkshistorie om fremgang og fald i flere omgange.

Århus amt, hæfte 23-26. Redaktion: Kjeld de Fine Licht, Vibeke Michelsen og Niels Jørgen Poulsen.

Hæfte 23 afslutter beskrivelsen af kirkerne i Framlev herred, og med hæfte 24 indledes beskrivelserne i Ning herred. Det er i alle tilfælde kirker med beliggenhed ret tæt ved Århus, og det har i flere tilfælde haft betydning for kirkernes nuværende udseende. Befolkningstallet voksede i slutningen af forrige århundrede kraftigt i flere af de omkringliggende sogne, og var en middelalderlig kirke brøstfæddig, så man en god anledning til at rive ned og bygge større og mere moderne (Sporring, Sdr. Galten og Holme). Man skulle måske tro, at sognenes beboere ønskede at bevare den kirke, de kendte, men der er tværtimod flere eksempler på, at ønskerne om ombygning ikke kun kom fra myndighederne. Blev der bygget nyt, kunne man få tiltrængt varme i kirken, og en »primitiv« gammel altertavle kunne ved samme lejlighed udskiftes med én i glat nyklassicisme, lige hvad der var moderne.

Heldigvis er der bevaret både gammelt og godt inventar også her. De prægtige romanske løvefonter findes omtrent i hver eneste kirke, og de kan ikke nævnes for ofte. Det samme gælder f.eks. et pragtstykke i granit som portalen i Stjær kirke, der er gengivet i farver på smudsomslaget (hæfte 23). Desværre er det først i de senere hæfter af kirkeværket, at man er begyndt tillige at gentage farveomslagsbilledet inde i teksten, så det også kommer med ved indbinding.

Holbæk amt, hæfte 8-12. Redaktion: Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen.

De fem hæfter indeholder beskrivelser af kirkerne i Tuse (8-9) og Løve herred (10-12).

Et karakteristisk træk ved denne egn helt frem i dette århundrede er en kraftig gudsdominans. Mange kirker har hørt under godser, og som følge

heraf er flere blevet restaureret ret ensartet i forrige århundrede. For langt de flestes vedkommende står store dele af det romanske murværk heldigvis intakt. Enkelte har fra opførelsen i 1100-tallet været kirker i ret stort format, med brede vesttårne som det passede sig for de stormænd, der formentlig stod bag byggeriet (Skamstrup i Tuse herred og Finderup og Gørlev i Løve herred).

Der er et tydeligt bygningsmæssigt slægtskab mellem flere af kirkerne, og ved nærmere eftersyn har hver kirke alligevel en egen fysiognomi. Især inventaret og kirkerummenes udsmykning er fuld af overraskelser: I Gørlev finder man en runesten fra 800-tallet, i Finderup en alterkalk fra 1325, i Havrebjerg en helt enestående gotisk, skåret altertavle, i Orø kirke sjældne gulvfliser fra 1300-tallet o.s.v. Kalkmalerierne er udførligt behandlet, og de findes i flere af områdets kirker. Der er de signerede billeder i Hjembæk (Morten Maler), og der er smukke og ikonografisk interessante udsmykninger i bl.a. Jyderup, Skamstrup, Mørkøv og Ørslev. Billedgennemgangene viser vej til indtrængen i de legender, der ligger til grund for billederne. Af og til er der fortolkningsproblemer, som lægges åbent frem til videre eftertanke.

København, hæfte 23-27. Redaktion: Birgitte Bøggild Johannsen.

I 1983 kom der med Birgitte Bøggild Johannsens overtagelse af redaktionen for de københavnske kirker igen gang i udgivelserne efter en pause på nogle år. Med hæfterne 23-25, der drejer sig om Christiansborg slotskirke og dens forgængere på stedet, er man igennem med den indre bys gamle kirker, og det femte bind om Københavns kirker er ved at tage form.

Det overrasker ikke, at der netop for slotskirken har været en skat af arkivalier og tegninger m.v. til rådighed for udforskning og beskrivelse både af den nuværende C. F. Hansen-kirke og dens forgænger, som Eigtved med flere udførte. En omfattende faglitteratur foreligger også. Al den viden og mere til er nu samlet, kritisk gennemgået og overskueligt lagt frem. Dobelthæftet 23-24 omfatter groft sagt det, man ikke mere kan se, først og fremmest den kirke, der brændte sammen med omtrent hele det første Christiansborg i 1794.

Hæfte 25 er så blevet »bogen« om C. F. Hansens nyklassicistiske slotskirke, der i dag står næsten som da den blev opført først i 1800-tallet – sparet som den blev af ilden ved den anden slotsbrand i 1884. I helt usædvanlig grad har disse hæfter kunnet illustreres med samtidige stik og tegninger, og på mange måder kommer Slotsholmen og slottene bogstavelig talt med i billedet. Kirken har jo til stadighed været bygget sammen med slottet og dermed i nogen grad delt skæbne med det.

Efter reformationen blev det svært at være katolik i Danmark, og først i 1765 blev fastboende katoliker egentlig accepteret i København, idet de da fik lov til at opføre eget kapel i Bredgade. Den

lange forhistorie og fortsættelsen kan læses i hæftet 26–27. Her beskrives det nu forsvundne kapel og navnlig Skt. Ansgar kirke, som opførtes på samme sted i 1842 med Hetsch som arkitekt. Kirken er nu fredet, og menigheden gennem grundlovens bestemmelser sikret rettigheder som de øvrige anerkendte trossamfund.

Kirkeværket fortsætter for København med beskrivelser af bl.a. Marmorkirken. Man er tryk til forventningen til den velkendte høje faglige standard – og til at der også i de kommende år vil være midler til at fortsætte arbejdet med den intensitet, der har præget de senere år.

Margit Mogensen

N. H. Holmquist-Larsen: Møer, skjoldmøer og krigere. En studie i og omkring 7. bog af Saxo's *Gesta Danorum*. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 304. Museum Tusulanums forlag, København 1983, 115 s. kr. 85,40.

Saxo er sjov! Hvis man har svært ved at se det i de danske oversættelser der alle er temmelig antikverede – bortset fra Louis Moes berømte illustrationer til Winkel Horns oversættelse fra 1898 – kan man gå til de moderne engelske: Peter Fishers af de første 9 bøger, Eric Christiansens af de sidste 7, begge med fortræffelige kommentarer. Eller man kan gå til en virkelig appetitvækker som den bog der her skal omtales.

Allerede titlen skaber forventning om noget pikant. Endnu har kvindelige konstabler ikke formået at udviske fornemmelsen af at kvinder og militær er uforenelige, et tegn på at verden er aflave.

Holmquist-Larsen har tre hovedinteresser: Saxo, kønsroller og litteraturteori, sådan at tre bejlerhistorier i 7. bog bruges som eksempel på Saxos opfattelse af kvindens plads i samfundet ved hjælp af Raymond Williams skel mellem tilbageblevne elementer i enhver periodes samfundsopfattelse, nogle dominerende træk og endelig nogle frembrydende, eller på engelsk: the residual, the dominant, and the emergent (Holmquist-Larsen s. 17), der alle kan indgå i den enkeltes bevidsthed og dermed i litteraturen.

En forudsætning er den nyere Saxoforsknings opdeling af værket ved 8. bog, d.v.s. ved kristendommens indførelse. Mellem »sagnparten« og den historiske part går ifølge kvindehistorikerne også en anden grænse der hænger sammen med religionsskiftet idet der er langt flere og aktive kvinder i den første del end i den anden. Det forklares med at kristendommen og den antikke filosofi, ikke mindst Platon i *Timaios*, gør kvinderne til andenrangsvæsener, nærmere forbundne med materien og de dyriske drifter. Der er anarki hvor kvinderne hersker, men selv når deres beføjelser er mindre kan de stå hindrende i vejen for den rette sam-

fundsorden. Den urgamle kamp mellem kaos og kosmos ligger bag Saxos mere jordbundne moralopfattelse.

Dette resumé yder hverken Holmquist-Larsen eller hans forbillede Kurt Johannesson retfærdighed fordi det er alt for forenklet. Men netop 7. bog er egnet til at illustrere princippet. Adskillige kvinder indtager hovedroller i denne bog, først og fremmest er det her skjoldmøerne er mest indgående beskrevet, både i praksis og teori, i form af en digression. Heri er forskellen mellem det mandlige og det kvindelige elegant trukket op i Saxos latin og glimrende analyseret af Holmquist-Larsen: det stærke og det svage, det hårde og det bløde, mandekamp og kvindesyssel – alt dette markeres ved allitterationer. De kvindelige krigere havde kvindekrøp og mandemod og brød dermed med naturens orden.

På denne baggrund gennemgås de tre frierhistorier i 7. bog. I den første aftvinger Svirthe sin far det løfte at hun ikke skal ægte en mand der ikke kan formå hende til at se på sig, det lykkes Ottar efter svære prøvelser at lokke hende dertil, dels ved at redde hende ud af vanskelige situationer, dels ved at vække hendes jalousi. Svirthe er bestemt ikke nogen aktiv person, men hun holder stædigt fast ved sin kyskhed og unddrager sig derved sin opgave i samfundet: at gifte sig. Hendes moral illustreres med at hun søger ud i ødemarken, væk fra den civiliserede verden.

Den næste historie har ikke samme eventyrkarakter, men virker som en konstruktion af kendte elementer. Alvilda ønsker at hendes bejler skal vise sig værdig til hende ved at dræbe de uhyrer hendes far har ladet bevogte hende. Det lykkes Alf at udføre denne bedrift, men i stedet for at få sin for tjente løn, lykkes det Alvildas mor at besnakke datteren: hun bør ikke lade sig friste af Alfs skønhed, men klare sig på egen hånd. Hun griber da til vikingefærd og drager omkring så søen og øver vældige bedrifter. Til sidst møder hun den flåde Alf i sin fortvivlelse havde samlet og i sammenstødet taber hun. Alf nøder hende til at tage kvindetøj på og gifte sig med hende. Grundstrukturen er altså den samme som de foregående: pigen opfører sig tåbeligt, forlader de hjemlige strande men bringes tilbage til sin rigtige rolle fordi manden udholdende afventer sejren.

Helt anderledes er den sidste historie, Hagbard og Signes. Her er ingen ødemarker eller farlige have. De to unge forelsker sig i hinanden og sværger hinanden evig troskab. Imidlertid kommer deres familier i krig med hinanden og Hagbard dræber Signes brødre. Ikke desto mindre ønsker han stadig at forenes med Signe og opsøger hende forklædt som kvinde. Tærnerne undrer sig over den nysankommendes stærke muskler og hårede lemmer, men Signe der straks har genkendt sin elskede er ikke sen til at komme ham til hjælp: kan pigerne da ikke se at de står over for en skjoldmø, præget af krigerens hårde arbejde. Listen lykkes,

Hagbard favner Signe og i en prægtig poetisk dialog bekræfter de deres kærlighed. Næste dag bliver Hagbard røbet for Signes far. Den formastelige elsker bliver dømt til henrettelse. På galgebakken rækker Signes mor ham et bæger vin til afsked fulgt af et hadsk farvel der bebuder at når hans krop går til vejrs vil hans sjæl fare til helvede. Hagbard beder bøddelen hænge hans kappe op i galgen. Signe ser den og tror det er ham selv der nu er død. Hun har overtalte sine tærner til at følge sig i døden og nu hænger hun sig efter at have sat ild til huset. Ved synet af branden jubler Hagbard over sin elskedes troskab og ønsker kun nu at slutte sig til hende.

Denne historie er en af de berømteste i Gesta Danorum. Man mener i almindelighed at Saxo har hørt den af islandske fortællere, men de enkelte kildesteder der er taget til indtægt for teorien omtaler en Signe hvis mand blev hængt, en hævntøstig svigerfader og et billede af en skægget Hagbard. Vistnok ingen bevarede kilder nævner Hagbard og Signe sammen. Men selv hvis der har eksisteret en historie om to unge med disse navne hvis slægter forhindrede deres forbindelse så de begge blev drevet i døden, er der et stort spring til Saxos »Høj-sang«. I hvert fald har N.H. Holmquist-Larsen gjort en opdagelse der klart viser at Saxo har bearbejdet sit eventuelle forlæg: det fremgår af ordvalget at Hagbard og Signe har indgået et hemmeligt ægteskab efter den kanoniske rets regler: de aflægger løfter der bygger på ægteskabelig kærlighed, hun kaldes hans brud, *nupta*, og hun synger om ægteskabspagten. Alt dette gjorde et bryllup retsyldigt skønt der ikke var nogen vidner – heller ikke en præsts velsignelse. Kirken forbød denne ordning på det berømte 4. Laterankoncil i 1215 efter at stærke kræfter var sat ind mod den. Ligesom i forbindelse med jernbyrdsbeviset tager Saxo her til orde i aktuel debat.

Sagen er jo – hvad Holmquist-Larsens sidste kapitel viser – at den form for kærlighed som her besynges var et brud på den herskende samfundsorden. Når de store slægter fejdede mod hinanden, tog blodhævn eller aftalte en bilæggelse af striden ved en bod, var familiesammenholdet det bedste bolværk mod anarki – men ikke mod uret mod de enkelte medlemmer eller mod dem der ikke hørte til en stærk slægt. Til fordel for dem greb kirken ind ved at hævede det individuelle ansvar. Ægteskabet blev en kastebold i denne konflikt mellem hvad der her i overensstemmelse med den franske historiker Georges Duby kaldes den aristokratiske opfattelse og den kirkelige. Kvindens samtykke til ægteskab, *consensus*, blev nøgleordet fordi det sikrede hende mod værgens forgodtbefindende men samtidig kunne det skabe nye konflikter hvis hun sagde ja til en mand som værgen – slægten – ikke ville vide af. Landskabslovene, især Jyske lov, afslører dilemmaet: bryllup kan ikke afholdes mod kvindens »ja og vilje«, men tager hun en mand

mod værgens ønske mister hun sin arv! Denne *consensus* er altså næsten illusorisk.

Den foreliggende bog gør herefter opmærksom på at der kun tales om kvindernes samtykke i sagnparten medens det i den historiske del er mændene der bestemmer i ægteskabelige sager, hvor emnet overhovedet nævnes. Ikke nok med det: det hævdes at Saxo knytter så mange forbehold til *consensus*-tanken at han nok egentlig ikke tror på den: »...ligeså lidt som han ville anbefale sin samtids mægtige at lægge guldringe ved alfarvej, ligeså lidt ville han kunne stå inde for, at kvinderne i almindelighed selv skulle afgøre deres ægteskaber.« (s. 98). En af de få undtagelser er Signe på grund af hendes moralske kvaliteter og fordi forholdet kan sanktioneres fordi det overholder kanonisk rets regler for et (hemmeligt) ægteskab, d.v.s. det er hævet op i en åndelig, gudvelbehagelig sfære. Det afsløres herved at Saxo står midt i overgangen fra det aristokratiske (jordejende) samfunds enerådende interesser til en større hensyntagen til individernes ønsker, en forudsætning for at kirkens krav på at hele ens sjæl var forpligtet af det hellige løfte, det *sacramentum*, ægteskabet skulle bygge på. Samtidig røber hans moraliseren over ægteskabs-historierne: ligesom en umådeholden kyskhed og en hensynsløs amazonetilsværelse – Saxo bruger ikke dette ord men kender begrebet fra sine kilder – er det frie valg af ægtefælle et problem for den rette samfundsorden.

Så langt N. H. Holmquist-Larsen. Kvikt skrevet, godt gennemført og på afgørende punkter klart overbevisende: Hagbard og Signe opfylder virkelig kravene til et *matrimonium clandestinum*. Men det rejser nye problemer i forståelsen af Gesta Danorum der nok erkendes men ikke løses. Vanskeligheden består ikke i at så klart kirkelige fænomener forekommer i den ikke-kristne del af Gesta Danorum, for Saxo projicerer ofte moderne begreber til den fjerne fortid så de kunne støtte sig på alderens ærværdighed. Men hvis det er rigtigt at han i grunden var imod kvindernes selvbestemmelse, taler han med to tunger, og det skal der gode argumenter til at hævde.

Man kan ikke fremføre Jyske lovs ægteskabsregler til belysning af Saxos tankegang, for han kombinerer aldrig økonomiske forhold med parternes accept. I det hele taget er han højt hævet over gods og guld: Knud Lavards flotteste bedrift var med sindsro at se sin fædrene arv gå til bunds i Storebælt! Ligesom de sociale forskelle var de økonomiske naturgivne, dem måtte man affinde sig med og behandle med fornuft også når det gjaldt brudes medgift, men i de tilfælde disse forhold nævnes, ved Valdemar den Stores giftermål med Knud Magnussens søster og forhandlingerne om forbindelse mellem kejser Frederik Barbarossas sønner og Valdemars døtre, drejer det sig om dynastisk politik, ikke om følelser.

Det er der som nævnt kun tale om i sagnparten.

Holmquist-Larsen har en oversigt over de damer hvis holdning direkte kommer til orde (s. 96–98). Går man dem igennem er det klart at emnet er utilstrækkeligt belyst på den måde. Lad mig nævne et eksempel: selvom Frode Fredogs søster, Gunvara, tilsyneladende tavst finder sig i at nordmanden Erik den Veltalende narrer Frode til at indvilge i Eriks og Gunvaras ægteskab, fremgår det både af forhistorien og af hvad der siden skete at hun var en dame med ben i næsen: på egen hånd holdt hun uvelkomne bejlere fra livet, satte sin bror i rette da han lod sine tjenere drive grove løjer med Erik ved hans ankomst – er det svært at læse mellem linierne at derved blev »de rigtige signaler« udvekslet mellem Gunvara og Erik? – og endelig da Erik på skrømt ville overlade hende til den norske konge, brast hun i gråd og sagde: »Vil du der har elsket mig som jomfru nu forlade mig? Jeg troede at jeg havde ægtet en trofast mand, men du er ustadigere end vinden!« Hvorefter Erik omfavner hende og forsikrer at kun døden skal skille dem ad. Det er altså ikke nok kun at se på selve frieriet for at forstå parternes, også den feminines, holdning til ægteskabet.

I Saxos øjne indebærer *consensus*-begrebet en række underafdelinger. Det skal være frivilligt og uden tvang; værgen er i reglen indforstået men kan ikke hindre forlovelsen. Valget er vigtigt: det er overfladisk og kortsynet at fæste sig ved skønhed og rigdom, god byrd er ikke at foragte men ikke en ubetinget nødvendighed. Dyd og gode sæder kræves af begge parter: *constantia* kan også vise sig ved kyskhed i den rette situation. Handlekraft er et gode, omend kvindelige krigsbedrifter er ambivalente – her støder Saxos klassiske amazoneforestillinger sammen med hans nordiske kilders skjoldmøer.

Alt i alt lægger Saxo lige så megen vægt på gode ægteskaber mellem værdige personer som på selve kongemagten. Skellet går e.m.m. ikke kronologisk ved kristendommens indførelse, men mellem det offentlige og det private. Kvinderne hører hjemme i den sidste sfære; de skal ikke regere – bortset fra et så enestående tilfælde som dronning Thyra – men for samfundets mores er de af største betydning. Da Saxo stort set selv kan vælge hvad han vil betragte som kilder til den ældre historie, benytter han denne frihed til at vende og dreje *consensus*-problematikken. I de senere bøger er han mere bundet af kilder der nævner mange flere mænd end kvinder, men det lykkes ham, ikke mindst i den nærmeste fortid, at finde materiale der viser at forholdet mellem kønnene afstedkommer næsten lige så mange overvejelser som før i tiden.

De gode, handlekraftige og rådsnare damer i »gamle« dage har døtre i moderne tid – tænk for eksempel på Absalons mor og søster der ødelagde Sven Grathes skibe efter blodgildet i Roskilde og forsinkede hans færd til Jylland, eller på Ingeborg der forgæves prøvede at holde Knud Lavard til-

bage fra mødet i Haraldsted. Modsat får den ustadige Herminde i Amleths historie – hende der nedkalder en forbandelse over hele kønnene – en parallel i det 12. årh.s. nordiske *femme fatale*, Ingerd, der i adskillige parforhold fødte en række sønner hvoraf flere gjorde oprør mod kongen. En enkelt kvinde med luft under vingerne vejer ikke tungt, men samtidig førte mændene et leben som man i sagnhistorien kun kender mage til i Frode Fredogs umyndige ungdom som Saxo skildrer som et uhørt barbari. Det tøjlesløse hof der huserede i nogle år i sagntiden var dagligliv i det 12. årh. Det var ubehageligt for dem der ikke deltog i spøgen – det tavse flertal – ja, det var i virkeligheden grunden til borgerkrigene. Stormændene formerede sig som rotter, kongernes talrige afkom sloges om andel i magten. Moralen er altså grundlaget for politikken, og når Saxo gør så meget ud af kvindernes frie valg af ægtefælle giver han dem samtidig et personligt ansvar for samfundets ve og vel. Jeg skal medgive Holmquist-Larsen at Saxo har et klart øje for faldgruberne i den nye ægteskabsopfattelse – som vi også er enige om er central for Saxo – men både en opstramning af samfundsmorale og kvindernes mulighed for at øve indflydelse gennem ægteskabet var nødvendige.

Sagnparten rummer de fleste anvisninger på et godt liv i samfundet; den historiske del af Gesta Danorum bevidner at man helt op til Saxos tid trængte til de formaninger der kunne hentes i tidligere tiders erfaringer. På lignende vis har den dansk-amerikanske historiker Jenny Jochens, foreslået at de stærke islandske kvinder i de sagaer der foregår i religionsskiftets tid (men skrevet i det 13. årh.) er opbyggelige idealer i modsætning til de løsagtige sæder man møder i samtidssagaerne.

Tilsammen giver de to halvdele af Gesta Danorum grundlaget for Holmquist-Larsens hovedtese: Saxo stod i vadestedet mellem slægtsamfundets uindskrænkede herredømme og det nye syn på individuelle rettigheder, men det afgørende er at han selv ikke opfattede konflikten som noget nyt men som evigt menneskeligt. Dette står ikke på nogen måde i modsætning til at kristendommens komme til Danmark markerer et vendepunkt i Saxos værk, for det gjaldt alle, kvinder som mænd.

Inge Skovgaard-Petersen.

Tove Clemmensen: *Skabner og interiører*. Danske tegninger fra barok til klunketid. 177 s. ill. Nationalmuseet. 1984. Kr. 195.

Indtil fotografiet for alvor slog igennem i slutningen af forrige århundrede, var det i de bedre kredse almindelig skik at lade stuerne aftegne, ofte i form af akvarelbilleder. På den måde blev stemning og stil holdt fast, så beboerne selv, eller efterkommerne, kunne glædes derved og mindes det liv, stuerne var ramme om. Disse billeder skulle

selvfølgelig være så vellignende som muligt, og derfor er de gode som kilder til skiftende tiders boligkultur. Nogle af tegningerne er bevaret i Nationalmuseet eller andre offentlige samlinger, mens andre stadig er i familieje.

Møbelspecialisten, dr. phil. Tove Clemmensen har gennem mange års forskning og virke ved Nationalmuseet opsamlet viden om danske interiørtegninger, og den foreliggende bog er den skummede fløde af dette arbejde. Det er blevet til en fantastisk tiltalende bog med fremragende farvegengivelser af akvarellerne og med en ledsagende tekst, der oplyser tæt, men alligevel flyder let. Tag dog ikke fejl: bogen er nok alment tilgængelig og underholdende, men af afsnittet med katalogoplysninger og henvisninger fremgår det, på hvilket enormt forarbejde det store overblik er bygget. Bogen holder også en høj faglig standard.

Efter en kort indledning, hvor forfatteren beretter om historien bag arbejdet og redegør for udvalg og afgrænsning, følger 35 afsnit, formet som essays om en eller flere af de i alt 51 tegninger og akvareller, der er med i bogen. I tid spænder de fra 1729 til 1881, og der er rene amatørarbejder og fine professionelle ting – det meste pænt tegnehåndværk. På vej gennem bogen bliver det til en stribe af visitter hos kongelige, adelige og borgerlige familier. De fleste bosat i København, men i en del tilfælde bliver der også tale om besøg på landsteder og herregårde uden for København.

Ved præsentationen af tegningerne er forfatterens teknik den, at en omfattende viden om møbler og stil kædes sammen med personal- og kulturhistorie i videste forstand. Derved lykkes det at få befolket de rum, der ikke er det i forvejen, ja, i det hele taget at få pustet liv i de undertiden lidt stive tegninger.

Bogen er forsynet med et kombineret sted-, navne- og sagregister. Ikke mindst det sidste er nyttigt for den, der vil genbruge bogen som håndbog. Det er f.eks. muligt, at slå op på helt almene begreber som barok, empire o.s.v. og blive ledt tilbage til tegningernes mange gode eksempler.

Det er svært at rette nogen kritik mod en så gennem-professionel bog, men et enkelt forhold skal dog nævnes. Intetsteds i bogen får man noget at vide om, hvor repræsentative de indtryk, man får gennem tegningerne, er. Det er indlysende, at størsteparten af den danske befolkning boede anderledes spartansk og næppe selv lod inventaret forevige, men hvordan var det med provinsens embedsstand og de nyrige i de voksende købstæder? Det kunne være spændende, om der for disse grupper fandtes lignende god dokumentation for, hvordan man indrettede sig i hjemmene.

Margit Mogensen

Ole Hyldtoft: Københavns industrialisering 1840–1914. Systime. 1984, 524 s., ill. kr. 280.

Med udgivelsen af Ole Hyldtofts doktordisputats, om Københavns industrialisering 1840–1914, er den industrihistoriske forskning blevet tilført et vægtigt bidrag. Afhandlingens formål er en behandling af industriens strukturændringer indenfor den valgte periode. Dette gennemføres ved en fokusering på tre udvalgte faktorer: arbejdskraften, den faste kapital og fremkomsten af nye produktionsområder. Valget af disse tre faktorer indeholder samtidig en prioritering af de fysiske elementer ved produktionsiden.

Gennem en omfattende og detaljeret analyse af dynamikken i disse tre faktorer fremlægger Hyldtoft, som en hovedpointe ved afhandlingen, et nyt syn på den københavnske industrialisering. Til forskel fra meget andet industrihistorie opererer han således ikke med et decideret industrielt gennembrud indenfor en kortere periode. Tværtimod betones et langstrakt og kontinuerligt industrialiseringsforløb bestående af tre faser: 1840–1865, 1865–1896 og 1896–1914.

Fremstillingen falder i fire dele. En introducerende redegørelse, hvor det teoretiske udgangspunkt, den hidtidige forskningsdiskussion og industrialiseringsforløbets overordnede faseinddeling præsenteres. Dernæst følger selve den empiriske undersøgelse – bogens hoveddel. Dette studie er inddelt i tre store afsnit, der periodemæssigt modsvarer de tre industrialiseringsfaser, Hyldtoft går ud fra. Der rundes af med en samlet konklusion. Hvorefter følger 3 appendiks indeholdende tabeller og en nærmere gennemgang af det benyttede kilde-materiale. En litteraturliste og et sag- og personregister udgør slutstenen i dette omfangsrige værk.

Selve studiet af strukturændringerne tager sit udgangspunkt i den københavnske industri omkring 1840, der fremtrådte beskedent og af traditionel karakter. Derpå viser Hyldtoft, hvorledes denne industri i løbet af de følgende 25 år gennemløb stærke forandringer, som gik i dybden og medførte nye produktionsmetoder og industrier. Tekstilindustriens hidtidige dominans blev afbrudt, og der skete en ekspansion indenfor maskin, beklædning og den til byggeriet knyttede industri. Branchestrukturen ændredes – dens sammensætning blev bredere. I forhold til den mekaniske kraft skete der også noget. Mens der i 1840 kun kendtes 15 virksomheder med dampkraft i hovedstaden, var der i 1865 93 virksomheder. Antallet af hestekræfter steg tilsvarende fra 203 til 1.569 (s. 476). Det var fortrinsvis indenfor maskinindustrien, bryggerierne, møllieriet, brændevinsproduktionen og sukkerraffinaderierne, at dampkraften blev mere udbredt. Også den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse og den samlede arbejdsstyrke voksede.

Denne begyndende industrialisering forbinder

Hyldtoft med den afsmittende effekt, som udgik fra landbruget under kornsalgsperioden. De stigende indkomster gjorde det muligt at udvide forbruget og begrænse hjemmeproduktionen. Dertil kom behovet for nye arbejdsredskaber, forbedrede bygninger og et udviklet transportsystem. Altsammen forhold, der rettede sig mod byen, dens varer og tjenester. På trods af argumentationen for dybdegående forandringer, gør Hyldtoft dog klart, at den industrielle udviklingsgrad i 1865 stadigvæk var beskedent.

I behandlingen af industrialiseringens anden fase, årene 1865–1896, fremlægges der et billede af en industriel udvikling, som i hovedtrækkene forløb i forlængelse af den foregående periode – uden at tilføje noget nyt. Deraf kommer betoningen af det ensartede og brede, fremfor det dybdegående og foranderlige, i karakteriseringen af denne fases udvikling. Industrialiseringsprocessen gik dog ikke i stå. Der skete en betydelig forøgelse, gennem så godt som alle årene, af såvel arbejdsstyrken som den mekaniske kraft. Ligeledes opstod der nye produktioner – blandt andet indenfor jern- og metalvareindustrien, hvor der foregik en stor produktion af krigsmateriel. På bryggerierne udviklede den bajerske ølproduktion sig eksplosivt, og der fremkom store fabrikker, hvor bomulds- og linnedvævningen skete på maskinvæve drevet af dampkraft.

På trods af dette mener Hyldtoft alligevel, at hans karakteristik holder. Den teknologiske udvikling forblev domineret af dampkraft. Mere end 40% af de 675 håndværks- og industrivirksomheder, som i 1897 anvendte mekanisk kraft, brugte ganske vist gas som drivkraft. Men i forhold til det samlede forbrug af hestekræfter udgjorde gasmotoren ikke mere end 15% (s. 155). Stigningen, i indførelsen af mekanisk kraft, var endvidere mindre end i den foregående periode. Det var samtidig de arbejdsintensive fremfor de kapitalintensive virksomheder, der ekspanderede mest. Med andre ord stabiliteten stod over nyudviklingen.

Et kendetegn ved Hyldtofts arbejde er, at han i forhold til mange andre industrihistoriske fremstillinger også inddrager et teknikhistorisk perspektiv. I underafsnittet »Kampen mellem damp og gas« får læseren således et kort og godt indtryk af de forskellige kraftmaskiner, der fremkom i perioden. For en yderligere orientering er der tilmed mange gode litteraturhenvisninger. Det fremmer indsigten i det faktiske udviklingsforløb. Behandlingen af industrialiseringens anden fase indeholder, som resten af bogen, et væld af informationer. Foruden fokuseringen på den mekaniske kraft, arbejdsstyrkens udvikling indenfor de enkelte brancher, samt tilkomsten af nye industrier, bliver kvindearbejdet og dets opsving i de arbejdsintensive industrier (tobak, trikotage, fodtøj- og beklædning) også taget op. Ligeledes inddrages spørgsmålet om industrikapitalens finansiering. Opfattelsen af, at egenfinansieringen havde en væsentlig større betydning, end hidtil antaget, bifaldes.

Årsagen til, at perioden 1865–1896 udviklede sig anderledes end den foregående og efterfølgende, gøres der til gengæld ikke meget ud af, hvilket er en mangel. Bortset fra nogle overordnede betragtninger vedrørende sammenhængen mellem kapitalens forskellige metoder til at forøge profitabiliteten, og anvendelsen af fast kapital i forhold til arbejdskraft, fokuseres der primært på selve påvisningen af periodens forskellighed i forhold til de to andre.

Fra 1896 til 1914 forekommer igen et skift. Ny teknologi vinder frem, mekaniseringen tager til, og der sker en øget produktion af nye varegrupper. Udviklingen i bredden afløses af forandringer i dybden. Håndværket tabte dermed også afgørende terræn i forhold til industrien. Virksomhederne blev større, og der skete mange sammenslutninger, med deraf følgende centralisering af produktionen. Ved periodens slutning i 1914 var hovedstadens industrielle arbejdsstyrke vokset til 61.000 arbejdere, og der var ca. 1240 virksomheder (s. 461). Mellem de forskellige brancher forekom den betydeligste forskydning, som et resultat af maskin- og transportmiddelindustriens stærke vækst. Hvilket havde baggrund i mekaniseringens øgede behov for kraftmaskiner, og udbygningen af transportsystemet.

Elektriciteten var periodens nye kraftkilde, og den dominerede markedet for små motorer. Selvom næsten 80% af alle mekaniserede virksomheder i 1914 var el-drevne (s. 294), forblev dampkraften imidlertid den betydeligste kraftkilde. I antal hestekræfter stod den i 1914 for de to tredjedele (s. 301). At denne position kunne opretholdes skyldes sandsynligvis også den afgørende forbedring af dampteknologien, der ligeledes fandt sted. Med elektricitetens fremdrift udvikledes sideløbende nye varer og nye industrier – dynamoer, elmotorer, ledninger, kabler og tråd blev en del af den elektrotekniske industris produkter. Andre produktionsmetoder vandt frem med de nye elektriske værktøjsmaskiner, som fulgte med udviklingen. Stadigvæk var det dog kun et mindretal af virksomhederne, der havde indført disse specialmaskiner. Mekaniseringen af industrien, under den tredje og sidste industrialiseringsfase, var imidlertid ikke begrænset til de kapitalintensive virksomheder. Indenfor de store arbejdsintensive industrier ottebledes den mekaniske kraft således (s. 338). Deres mekaniseringsgrad forblev dog meget lav – skotøjsindustrien undtaget.

Teoretisk betoner Hyldtoft inspirationen fra Joseph Schumpeter og Karl Marx, idet han ser samfundet som værende i stadig uligevægt og forandring, hvorved udviklingsdynamikken skabes. Der lægges således eksplicit afstand til neoklassikernes ligevægts tankegang. Endvidere knyttes der an til forskellige teorier om *lange bølger*, herunder N. D. Kondratieffs antagelse om, at den kapitalistiske økonomi er underlagt cykliske svingninger på cirka 50 år. Disse lange bølger forklarer Kondrati-

eff med baggrund i udviklingen af omfattende faste kapitalinvesteringer, såsom jernbaner. Også W. W. Rostow og Ernest Mandels teorier om den cykliske udvikling trækkes frem. Det er dog kendetegnede for afhandlingen, at det teoretiske ikke indtager nogen fremtrædende plads. De forskellige teorier indgår primært som en bagvedliggende referenceramme og inspirationskilde for Hyldtoft selv. Den empiriske analyse og det teoretiske afsnit fremstår dermed temmelig adskilte. En større integration, dem imellem, havde muliggjort en væsentlig bedre vurdering af udsagnskraften i den valgte teorikonstruktion.

Størstedelen af de benyttede kilder er officielt tællingsmateriale vedrørende industri og håndværk. Meget af arbejdet med disputatsen har således bestået i en grundig, og i sine steder imponerende, bearbejdning af dette statistiske materiale. Det kommer blandt andet læseren til gode i forbindelse med en meget instruktiv og anvendelig gennemgang af de brugte lavstabeller, fabrikslister, industritællinger og brandtaksationer.

Dette omfattende arbejde med kilderne bringer, på vigtige områder, Hyldtoft frem til andre resultater end den hidtidige forskning har fremlagt. Det gælder således både opfattelsen af et langstrakt industrialiseringsforløb, som i synet på forløbets faser. Et godt eksempel på det sidste er talmaterialet over antallet af industriarbejdere i 1847/48 og 1855. Ved at foretage en systematisk sammenstilling af traditionelle kilder, som fabrikslister og industritællingen fra 1855, med de langt mindre kendte og benyttede laugs- og corporationslister (1848–60), fremkommer helt nye talstørrelser. I 1847/48 viser beregningerne således et samlet resultat på 6.654 arbejdere (s. 437). En forøgelse på mere end 2.000 industriarbejdere i forhold til fabrikslisterne. For 1855 anslås tallene til at være 7.706 arbejdere, hvilket næsten er en fordobling i forhold til, hvad der almindeligvis regnes med (s. 439). Disse tal indtager da også en vigtig plads i argumentationen for en mere markant industriel udvikling i perioden 1840–1865, end ellers antaget. I forbindelse med de to følgende perioder er der ligeledes gjort et stort arbejde, for at give et mere præcist billede af arbejdsstyrken, og dermed udbedre manglerne i tidligere oversigter.

Opstillingen af en samlet statistik over antallet af dampmaskiner og deres hestekræfter, i tidsrummet 1831–1875, har tilsvarende betydning for en mere eksakt vurdering af industriens fysiske karakter og teknologiske udviklingsstakt. At Hyldtoft kan fremlægge denne omfangsrige statistik beror på, at han udbygger de meget sparsomme officielle tællinger med oplysninger fra et omfattende brandtaksationsmateriale. Dermed bliver det den første fremstilling, som systematisk anvender disse arkivalier i analysen af den samlede københavnske industris teknologiske udvikling. Studiet af Københavns Historie er derigennem tilført en vigtig di-

mension, og en væsentlig bearbejdning af et betydeligt kildemateriale er blevet udført.

Disputatsens rygrad er bearbejdningen af det store statistiske materiale. De fordele der består i netop at vælge den tilgang til analysen af den københavnske industrialisering, som Hyldtoft gør, indeholder imidlertid samtidig nogle væsentlige begrænsninger. Afhandlingens styrke bliver således på en gang til et diskutabelt moment ved den. Metodisk vælger han at indfri sit formål gennem en fokusering på de tre såkaldte dynamiske faktorer. Denne afgrænsning følges på den anden side op af en betydelig indskrænkning af analysefeltet, idet »antallet af arbejdere« gøres til et hovedmål for arbejdskraften, samtidig med, at »den mekaniske kraft udtrykt i H. K.« bliver et tilnærmet mål for den faste kapital. Dermed hægtes analysen af de industrielle strukturændringer op på en behandling af disse to størrelser, samt udviklingen i produktionen af nye varer og etableringen af nye industrier. Dette giver ganske vist en operationalitet i tilknytning til den statistiske bearbejdning. Men også en vis amputation af analysen og dens tema.

Det er alt for snævert at behandle faktoren arbejdskraft uden at se på dens vilkår, som lønarbejder i produktionen. Hvor er beskrivelsen af arbejdsforholdene henne – hvor hurtigt var produktionstempoet, var støjen høj, hvor mange og hvilke pauser var der, hvorledes satte arbejdsdelingen sig igennem, skete der en dequalificering osv. Disse aspekter savnes. Fremgangsmåden med hensyn til den faste kapital er tilsvarende problematisk. Her er den mekaniske kraft omdrejningspunktet, uden at selve fabriksmiljøet inddrages. Med Hyldtoft kommer læseren billedlig talt ikke indenfor fabriksporten. Produktionsbygningerne og deres indretning, ligesom maskinernes konkrete gennemslag og funktion i produktionsprocessen, er ladet ude af betragtning.

Det bevidste fravalg af bestemte temaer, og vægtningen af andre, fremstår som et resultat af ønsket om at gennemføre en analyse, hvor kildematerialet og analysens genstandsfelter er knyttet til kravet om operationaliserbarhed og statistisk bearbejdning. En mere nuanceret behandling af de to dynamiske faktorer, hvor der var større rum for produktionens fysiske sider, havde givet et bedre grundlag for selve undersøgelsen af industriens strukturændringer.

I så godt som alle industrihistoriske analyser forekommer et efterhånden klassisk problem: »Hvorledes skal begrebet industri defineres?« Snderingen består fortrinsvis mellem en kvalitativ og en kvantitativ definition. Hvor den kvalitative vægter forhold som arbejdsdeling, vareproduktion, maskinel kraft, m.v., koncentrerer den kvantitative sig om at være praktisk anvendelig. At en kvalitativt begrundet definition, rent indholdsmæssigt, er at foretrække, er uomtvisteligt. Ligeså uomtviste-

ligt er det imidlertid også, at den ikke er så hensigtsmæssig ved empiriske studier, hvor store datamængder skal systematiseres. Derfor er den kvantitative definition, der sætter industri lig med varefremstillende bedrifter med 6 arbejdere og derover, den mest udbredte. Ikke mindst fordi, der antages en vis overensstemmelse mellem disse virksomheder, og tilstedeværelsen af flere af de kvalitativt betonedede kriterier. Hyldtoft gennemgår i disputatsen denne problematik. Hans valg af den kvantitative definition er da også begrundet i brugbarheden ved statistisk bearbejdelse.

Forlagsmæssig produktion i 1800-tallets Danmark var ikke industriel produktion. Arbejdskraften var hverken samlet på ét sted, indgik generelt i en arbejdsdeling eller benyttede mekanisk kraft. Det er derfor problematisk, hvis den *hjemmearbejdende* arbejdskraft henregnes til den industrielle arbejdsstyrke. I Hyldtofts fremstilling sker dette, hvilket giver et fortegnede billede af industriens størrelse. Med holdepunkt i det benyttede kilde-materiale, forekommer således en overvurdering af industriens omfang. En betydelig del af de industrielle virksomheder, Hyldtoft opregner, var forlagsvirksomheder, hvor arbejdskraften arbejdede hjemme. Afhandlingen indeholder selv mange eksempler herpå. I forhold til perioden 1840–1865 understreges det således, at de store ekspansive industrier – handskeindustrien, møbelindustrien samt vigtige dele af beklædningsindustrien – i væsentlig grad støttede sig til en forlagsmæssig organisation (s. 122). Hvad tiden 1865–97 angår, var hjemmearbejdet også meget udbredt dér. Indenfor fodtøjs- og beklædningsindustrien var det i 1897 stadigvæk mere end 50% af arbejdsstyrken, der var hjemmearbejdende (s. 221), mens omkring 18% af den samlede industris arbejdere var hjemmearbejdere (s. 251). I 1914 var tallet faldet til 15% (s. 381).

Selv om det er vanskeligt at udskille hjemmearbejdet fra datidens statistiske materiale, kunne der være gjort mere for at rense tallene. Anvendelsen af kriteriet »6 arbejdere og derover«, ved definitionen af industri, er derfor en væsentlig årsag til, at virksomheder og arbejdskraft, uden industriel karakter, kommer til at fremstå som sådanne. Var de kvalitative kriterier blevet inddraget mere i analysen, kunne en del af skævheden være modificeret. Problemerne med hensyn til den størrelsesmæssige definition stiller dermed også spørgsmålstegn ved, hvorvidt den er et brugbart arbejdsredskab, for den industrihistoriske forskning, når grænserne mellem hvad der er industriel og ikke industriel produktion, under den tidlige industrialisme, skal afklares.

Der benyttes en lukket model i analysen af den københavnske industrialisering. Det betyder, at bortset fra de tre dynamiske faktorer tillægges andre områder ikke nogen væsentlig forklaringskraft. Den utilstrækkelighed, der således opstår i forhold til at favne alle de faktorer, som påvirkede indu-

striens udvikling, er Hyldtoft godt klar over. En afgrænsning af selve analysearbejdet var dog påkrævet (s. 45). For at komme over nogle af begrænsningerne, indgår der imidlertid i hvert af de tre hovedafsnit, i oversigtsform, en gennemgang af industriens forhold til de øvrige erhvervssektorer. Som den mest centrale af disse trækkes landbruget frem. I hele perioden udgik herfra en betydelig efterspørgsel, der fik stor betydning for industriens vækst. Den københavnske industri var ganske vist ikke så direkte forbundet med landbruget, som industrien i provinsen. Fraværet af et boom i anlæggelsen af mejerier og slagterier i København under landbrugsomlægningen, i 1880'erne og 90'erne, er et eksempel på dette. Som helhed antager Hyldtoft alligevel, at faserne i den københavnske industrialisering svarede til faserne i provinsen, undtaget en mindre forskydning i retning af, at ændringerne satte lidt tidligere ind i provinsen. Et standpunkt der er i modsætning til såvel »Richard Willerslev: Træk af den industrielle udvikling 1850–1914, Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1954, s. 249,« som »S. Å. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bind 1, 1972, s. 286–88.« Begge forfattere påpeger netop, at gennem 1890'erne og op til 1906 var provinsen bestemmende for den industrielle udvikling. Den lukkede model gør, at Hyldtoft ikke afser plads til en nærmere argumentation for sit standpunkt, som dermed fremstår noget svævende. Det havde ellers været interessant med en lidt mere detaljeret behandling, af forholdet mellem den københavnske industri og provinsens, for derigennem at få et bedre indtryk af forskellene/lighederne.

Afhandlingen er beslægtet med to af de vigtigste og mest diskuterede industrihistoriske fremstillinger de sidste 35 år: »Richard Willerslev, Studier i dansk industrihistorie 1850–1880, 1952« og »S. Å. Hansen, Early Industrialisation in Denmark, 1970«. Den indgår i en forskningsmæssig konsensus med dem. Alle tre fremstillinger befinder sig således indenfor en økonomisk historisk tradition, hvor vægten er lagt på kvantificering af økonomisk-statistisk materiale, og en koncentration om historiens »objektive« side. Det giver en del fælles-træk, hvad metode, analysefelter og kilder angår. Trods det samstemmende er der dog forskelle såvel i opfattelsen, som den konkrete behandling, af den industrielle udvikling. Det gælder blandt andet det centrale spørgsmål om industrialiseringens karakter, hvor Hyldtoft er ene om at understrege det langstrakte og kontinuerlige i udviklingen. Mens Willerslev og S. Å. Hansen, begge, taler om et egentligt industrielt gennembrud – henholdsvis i perioden 1855–72 og 1890'erne. Lidt polemisk fremfører Hyldtoft endvidere, at hvis der endelig skulle udskilles et bestemt gennembrud, måtte det blive 1870'erne. Hvilket er et cadeau til den ældre traditionelle opfattelse, som de to andre netop har vendt sig mod.

Der består også forskelle i synet på udviklingens

forskellige faser. Hyldtoft ser eksempelvis ikke så eksplosiv en vækst fra 1855 til 1872, som Willerslev. Hans beregninger viser vækstrater, der kun var det halve af Willerslevs. Perioden 1872-82 er der ligeledes uenighed om. Her afviser Hyldtoft, at der skulle forekomme »noget nær en stagnation«. Han mener ikke, de af Willerslevs benyttede tal, kan bære en sådan tolkning. Nedgangen var ingenlunde så markant. Heller ikke 1890'erne betragtes på samme vis. S. Å. Hansen tegner et for optimistisk billede af udviklingen, efter Hyldtofts mening.

Baggrunden for disse divergencer skal for en dels vedkommende søges i arbejdet med kildematerialet. Gennem suppleringer, sammenligninger revideringer m.v. viser Hyldtoft gentagne gange ufuldstændigheden i dele af det talmateriale S. Å. Hansen, Willerslev og andre historikere har fremlagt. Samtidig argumenterer han overbevisende for de ændringer, der sættes istedenfor. At præmisserne for nogle af egne slutninger kan diskuteres, forandrer ikke ved afhandlingens betydning, som skaber af et bedre grundlag, for analysen af den københavnske industris tidlige udvikling.

Disputatsen er med sin grundighed, overblikket og nye syn på industrialiseringen et godt og velkomment tilskud til dansk industrihistorie. De løbende opsummeringer af teksten, et udbygget register, forskningsmæssig placering af afhandlingens resultater, en meget omfangsrig litteraturliste, kildegennemgangen, samt udformningen med de mange illustrationer, fremmer ligeledes dens læsbarhed og anvendelse.

Hyldtofts arbejde med den københavnske industri fra 1840 til 1914 er blot den ene del af et større projekt. Senere vil følge endnu et bind, omhandlende industrialiseringens betydning for den københavnske byudvikling. En undersøgelse, der efter det foreliggende værk kan imødeses med stor interesse. Man må imidlertid håbe, at den vil indeholde en lidt anden metodisk tilgang. Den i disputatsen, og gennem mange år, dominerende økonomisk-statistiske vinkel på industrihistorien indeholder ofte en sådan afgrænsning af analysefeltet, at det billede der gives af industrialiseringsprocessen bliver for begrænset.

Ole Markussen

Alf Løhde Mikkelsen: »Spurvekvidder«. En beretning om forfatteren og højskolemanden Anton Nielsen. Arusia Historiske skrifter IV, Århus 1984, 159 s., ill., kr. 122.

Den voksende interesse for bevidsthedshistorie har fra 1970'erne udmøntet sig i en lang række bøger om de såkaldte skolelærerforfattere, der skrev om og for landbefolkningen i forrige århundrede. Deres værker var meget udbredte og læste i datiden. I de senere litteraturhistoriske oversigtsværker fik de

en plads i skyggen, men er nu for alvor kommet frem i lyset, og det i en sådan grad at temaet måske allerede nu synes udtømt. Den foreliggende bog, om Anton Nielsen, er dog ikke overflødig, den er tværtimod en usædvanlig og fængslende bog, for folk der interesserer sig for det 19. århundrede.

Forfatteren er selv klar over, at temaet er lidt vel brugt, men han mener, at en dybtgående skildring af kun én forfatter i højere grad end de tidligere analyser af flere, er bedre egnet til at belyse forholdet mellem på den ene side det almene og det typiske og på den anden det individuelle og særprægede. Det lyder rimeligt. Men så forventer man som læser, at der i et afsluttende kapitel trækkes nogle linier op om, hvad der var det specielle ved Anton Niensens person, og hvad der var mere alment. Men det overlades til læseren, og kender man perioden godt lader det sig også gøre.

Bogen er først og fremmest en biografi over Anton Nielsen, der bygger på breve, erindringer, artikler og bøger fra Anton Niensens hånd, og på samtidige vurderinger af hans mangeartede arbejder. Og det er lykkedes forfatteren, at give en nuaneret skildring af forfatteren og mennesket Anton Nielsen.

Anton Niensens liv (1827-97) falder i fire hovedfaser. Hans far voksede op i et fattigt husmandshjem, men blev senere skolelærer og gift med en kvinde fra et rodløst akademikerhjem. Brydningen mellem moderens borgerlige normer og faderens »rå« bondeadfærd prægede drengen i barndommen. Det synes dog som om, at det var moderens normer, der fik overhånd. Børnene skilte sig ud som »de fine«, de blev f.eks. undervist i hjemmet, og legede kun med bønderbørn efter særlig tilfaldelse. Som ung kom Anton Nielsen på Jonstrup seminarium. Her forelskede han sig dybt i en ung pige, der imidlertid forsvandt ud af hans liv, uden at han nogensinde genså hende igen. Episoden blev en ofte anvendt inspirationskilde i hans senere forfatterskab.

I anden fase blev han lærer på Vestsjælland og gift med en præstedatter. De tilknyttede sig Indre Mission, og samtidig med den ny stilling som ægtemand, lærer og et dybt religiøst liv blandt landbefolkningen, begyndte Anton Nielsen sin forfatterbane. Først med nedskrivelse af folkeminder, senere med egne værker. Med samlingen »Fra Landet« (1861-63) fik han stor succes. I bogen ses en større sympati for landbefolkningens levevis, end han tidligere havde givet udtryk for. Bogen var ikke skrevet for bønder, men for de dannede klasser i forsøg på at skabe forbindelse mellem borgeren og almuens i samfundet og vel også i hans eget sind. I disse tidlige værker ses det også, at han opfattede kærligheden som en absolut nødvendig følelse i ægteskabet, og at han distancerede sig fra almuens beregnende ægteskaber. Den harmoni som han udtrykte gennem sit forfatterskab, lykkedes det imidlertid ikke for ham at realisere i sit eget liv og ægteskab.

I tredje livsfase mødte Anton Nielsen grundtvigianismen og højskolebevægelsen, især gennem Ernst Trier på Vallekilde højskole. Dette møde blev så afgørende for ham, at han forlod Indre Mission, skolelærergerningen og hengav sig til et liv inden for højskolen. Hans sympati var nu helt på landbougdommens side. Dette voldsomme skift voldte problemer i hans ægteskab, da konen ikke ville eller kunne følge ham i hans ny levevis. Og da han i 1868 begyndte som højskoleforstander i Vester Skerninge, rejste konen til Nakskov for at ernære sig som asylbestyrerinde. En juridisk skilsmisse turde ingen af parterne inddrage sig på. De var begge bundet af dogmet om ægteskabets hellige uopløselighed. Anton Niensens nærmeste venner, Ernst Trier og Mads Hansen opfordrede ham kraftigt til at optage samlivet med konen. Men Anton Nielsen kunne ikke med sit romantiske livssyn udholde at leve i et kærlighedsløst ægteskab. Konen synes mere tolerant, hun opsogte ham flere gange for at få genoprettet forholdet, men foræves. I det hele taget giver dette dilemma omkring ægteskabet et dybt indblik i datidens mentalitet og i brydningen mellem ægteskabet som en praktisk foranstaltning og en base for følelser.

I Vester Skerninge kæmpede Anton Nielsen for at få højskolen til at lykkes. Uden en kone, var det vanskeligt, men det blev delvis overvundet ved den dygtige husholder Karen Jørgensen. Men sladder var ond, og Anton Nielsen var stadig formelt gift. Karen Jørgensen forlod højskolen efter ti år, og Anton Nielsen fik derefter stadige vanskeligheder, også af personlig art, med at drive højskolen. I begyndelsen af 1880'erne gav han op.

Fjerde fase af livet tilbragte Anton Nielsen i København, hvor han genoptog forfattervirksomheden. Men omstillingen var vanskelig om ikke umulig. Han foretog også en del rejser, som et kuriosum kan nævnes, at han i 1882 opholdt sig på Rügen, og besluttede at tage en tur til Arkona som han kendte fra beskrivelsen i Saxos Danmarks-historie. Forbavselsen var stor, da han opdagede, at der ingen by var, og at den var nedbrændt for 700 år siden. Der var kun et fyrtårn! De gamle højskolefolk kendte Saxo, derom skal ikke herske tvivl.

Udover selve biografien og gennemgangen af Anton Niensens fortællinger giver bogen et fint indblik i datidens højskoleliv. Det er desuden en meget velskrevet bog, der kan anbefales på det bedste.

Bodil K. Hansen

Margit Mogensen: Landbruget i dansk malerkunst ca. 1840–1915. Landbohistorisk Selskab. 1984. 144 s., ill. kr. 148.

»På Sjølund's fagre sletter«, »Der er et yndigt Land« og alle de mange kærlighedserklæringer til

det danske land kender vi fra sangskatten. På samme måde med billedkunsten fra J. Tj. Lundbyes romantiske varme sommerlandskaber over Peter Hansens »Bølgede Rugmark« til Karl Bovin, Kaj Ejstrup med mange flere. Det danske landskab har fra ca. 1840 i hundrede år været en udtømmelig inspirationskilde for verbale og visuelle, ja musikalske fremstillinger. For mange af os SER Danmark ud således som kunstnerne har ladet sig inspirere af landet.

Dermed er man inde på det betydningsfulde – og det problematiske ved Margit Mogensens bog.

Det betydningsfulde er selvindlysende. Et stort arbejde med at finde frem, registrere og omtale kunstværker der som motiv har landbrug og landbrugssamfund offentliggøres her i en smuk publikation. Kunstværkernes motiver er delt ind i alle relevante afsnit som fx. landskaber, de forskellige husdyr, markbruget, høst, landsbybilleder, indendørs, fest og hverdag, fattige og svage på landet. Det er et fint arbejdsredskab for enhver historiker selvom det som Margit Mogensen også bemærker ikke er en komplet registrering (som vil være næsten uoverkommeligt for en enkelt person). Enhver der kigger i bogen vil kunne forvisse sig om at der findes mange motiver hvori landbruget indgår.

Men nu melder problemerne sig. Margit Mogensen er historiker – ikke kunsthistoriker. Og historiker i en Skyum-Nielsensk forstand dvs. hun ser helst at billederne afspejler »den nøgternt set virkelige verden« (s. 12) men her hjælper kunsten netop ikke. Intet billede kan give en »nøgtern« virkelighedsafspejling og slet ikke kunstværkerne – heldigvis, for så ville de være mere end kedelige. Men netop fordi malerierne ikke er kedelige giver de os en masse andet hvilket Margit Mogensen også er klar over men desværre nedprioriterer.

»Tyngdepunktet i udvalget ligger før århundredskiftet, hvilket skyldes at mængden af velegnede malerier til belysning af landbrug m.v. faktisk er i aftagen, når man kommer ind i det nye århundrede« (s. 12). Det er denne skelnen mellem det registrerende og det oplevede som gør bogen vanskelig for de to ting hænger sammen i det øjeblik kunsteren sætter sin pensel til lærredet. Det er dette gammeldags kildebegreb som hæmmer bogen. Og det er synd for det er på mange måder en god og uundværdig bog.

Axel Bolvig

Industriens mænd – et maleri af P. S. Krøyer 1903–04. Tekst af Povl Eller. Fr. G. Knutzons Bogtrykkeri A/S. København 1984. 44 s. ill., kr. 85,40.

P. S. Krøyer er i dag et af de varmeste navne i dansk kunsthistorie, eller rettere sagt på kunstauktionerne. Da den tyske bladkonge Alex Sprin-

ger for få år siden købte et Krøyer-maleri for en halv million kroner gav det rystelser i kunstverdenen. Af tre grunde: den tårnhøje pris, køberen er udlænding og han er en kontroversiel person. Men Krøyer kom på hitlisten. I skrivende stund – marts 85 – er et Krøyer-maleri solgt på auktion for tre millioner kroner.

P. S. Krøyer er også en fremragende maler. I kunstens kommercielle verden vil hans billeder naturligt rangere højt. Men det er typisk at de højt betalte malerier som motiv har en uspoleret natur/menneske-skildring. Auktionernes mange penge drejer sig om inflationssikret investering men kapitalen sættes samtidig i motiverens fred og fordragelighed. Det er noteret nostalgisk.

Men Krøyer malede også andre motiver: de repræsentative scenerier som »Et møde i Videnskabernes Selskab« 1897, »Fra Københavns Børs« o. 1900 og »Industriens Mænd« 1903-04. Disse billeder drejer sig ikke om stille stunder men om betydningsfulde mænd. De er historisk enormt spændende.

Derfor er det særdeles prisværdigt at Povl Eller har taget »Industriens Mænd« under behandling. Og det er ikke småting han får sagt om billedet. Ordet »sagt« er valgt for Ellers tekst er baseret på et foredrag hvilket alt for ofte på generende vis skinner gennem de trykte ord. I sit arbejde med billedet er Eller klatret over mange høje gærder så det er for dårligt at krybe under det når resultaterne skal publiceres.

Men arbejdet er resultatrigt. Ved at analysere hvem der er med og hvem der mangler på billedet af »Industriens Mænd« og deres placering når Eller frem til at det personfyldte maleri er »cand. polyt.ernes vagtparade«, »Navnet Dansk Ingeniørforening er måske ligefrem nøglen«. Altså ikke de selvbestaltede industrifolk og heller ikke så meget de private industriforetagender.

Det er et fint stykke historisk forskningsarbejde der her fremlægges om Krøyers maleri som i virkeligheden drejer sig om maleriets bestiller: kemikeren og industrimanden G. A. Hagemann der ønskede kunstværket placeret i sin dagligstue.

Midt i glæden over Ellers historiske udredninger og mange tolkninger kan det ærgre at han ikke har fortsat. Hvad skulle et så repræsentativt, ja manifestagtigt maleri i en dagligstue? Og hvad ville man ikke kunne få ud af billedets motivudformning. Disse gestikulerende repræsentanter for ingeniørerne står på mange måder i stor kontrast til de stillesiddende mænd i Videnskabernes Selskab og til de opretstående, stive, cylinderhatforsynede herrer fra Københavns Børs. Her er der fortsat plads til frugtbare tolkninger. Men de kan ikke gøres uden Ellers bog.

Axel Bolwig

Jens Christensen: *Storlandbrug – Industrifinansiering 1850–1915*, Kbh. 1984, 169 s. kr. 80.

Det er med en vis forventning og interesse, at man giver sig i kast med Jens Christensens bog med titlen »Storlandbrug – Industrifinansiering 1850–1915«, idet undersøgelser, der inkluderer flere erhvervssektorer og de eventuelle koblinger imellem disse, er yderst sjældne i dansk økonomisk historieforskning. Yderligere har forfatteren en klart formuleret arbejdshypotese, som han ønsker afprøvet, nemlig »at der i det store landbrug finder en kapitalakkumulation sted, som kan danne en væsentlig del af grundlaget for industriens finansiering 1850–1914.«

Ud fra denne eksplicitte problemformulering må man desværre erkende, at undersøgelsen kun i mindre omfang beskæftiger sig med de førnævnte, potentielle koblingsmekanismer, idet undersøgelsen først og fremmest fremstår som en driftsøkonomisk analyse af et gods i perioden 1850 til 1915. Dette forhold devaluerer dog ikke bogens værdi, da sådanne undersøgelser, hvor landbrugsdriften betragtes under en virksomhedsøkonomisk synsvinkel, ikke hidtil har været foretaget af landbrugs-historikere. Da undersøgelsen samtidig er yderst omfangsrig og minutiøs, gives der i værket en række specifikke oplysninger omkring de driftsmæssige og økonomiske forhold for storlandbruget i ovennævnte periode, således viser undersøgelsen, at betydningen af den krise, som ramte dansk landbrug i perioden 1875–95, formodentligt må differentieres alt efter typen af landbrug og driftsstørrelsen. Den driftsøkonomiske tilgang kan, som forfatteren selv omtaler, forhåbentligt ses som et første skridt på vejen til en undersøgelse af de generelle driftsøkonomiske forhold for den agrare sektor, således at efterfølgende studier af mindre godser samt af gårde og husmandsbrug kan supplere nærværende undersøgelse af et større fideikommiss. Undersøgelsens største værdi ligger således i etableringen af de driftsøkonomiske data, mens det kun i mindre omfang har været muligt at foretage en analyse af godsets eventuelle investeringer i andre erhvervssektorer. De fremkomne delresultater, der især understreger dels den begrænsede direkte investering i industrielle virksomheder, dels de indirekte finansieringsmuligheder i form af pengeanbringelser i banker – og i mindre omfang – i sparekasser samt i form af aftager af industrielle produkter, synes dog i udstrakt grad sammenfaldende med tendenserne i de seneste undersøgelser af de industrielle finansieringsforhold, der er foretaget med udgangspunkt i industrien selv.

I forbindelse med ovennævnte problemstilling kunne en nærmere og mere detaljeret undersøgelse af de på godset anvendte maskiner og redskaber samt oplysninger om leverandører have været ønskelig. Et yderligere kritikpunkt i relation til den

overordnede problemstilling omkring landbrugets betydning for den industrielle finansiering er valget af gods ud fra lokaliseringsmæssige årsager, idet Baroniet Guldborgland er beliggende i Maribo Amt, der i den behandlede periode kun udviser en industrialisering af mindre karakter, hvilket kan have en begrænsende betydning for omfanget af långivning til industrielle virksomheder.

Undersøgelsen er et speciale fra Københavns Universitet, som er publiceret i Landbohistorisk Selskabs studierie, og aktualiserer således den generelle problemstilling omkring publiceringen af studerendes specialer. På den ene side er specialer grundet ophavssituationen almindeligvis forholdsvis stift og skematisk struktureret med hovedvægten på dataetableringen og de metodiske problemstillinger samt eventuelt af relativt tabelkommenterende art og mangler de mere generaliserende og komparative analyser – jfr. ligeledes Jens Christensens egne tanker omkring analyse og fremstilling. På den anden side repræsenterer specialeundersøgelserne ofte – som det er tilfældet med nærværende undersøgelse – en nytænkning inden for den traditionelle historieforskning, hvad angår såvel tema som metodisk tilgang, samt giver inspiration til fremtidige forskningsfelter og – tilgange. Det må konkluderes, at dette speciale understreger det vigtige i at få publiceret de mest inspirerende specialer, således at de bagvedliggende teorier og hypoteser kan komme ud til et større publikum end vejleder og censor alene. At læserkaren alligevel bliver begrænset, som forfatteren selv anfører, betyder i denne sammenhæng mindre – vigtigst er formidlingen af utraditionelle indfaldsvinkler og analysemetoder til den øvrige professionelle historiker verden, forskere, undervisere og studerende.

Peter Bøegh Nielsen

Henning Grelle: Under de røde faner. En historie om arbejderbevægelsen. Udgiven i anledning af Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv 75 års jubilæum 12. juni 1984. Fremad/ABA 1984. 316 s., ill. kr. 350.

Forskning i arbejderfaner og bannere og hvad de kan fortælle kan gribes an på forskellig måde. Det ser ud til i et internationalt perspektiv, at der er tale om to hovedindfaldsvinkler i denne nye disciplin, som langsomt er under udvikling.

Vægten lægges enten på at studere dem »für sich« eller også drejer det sig mere om at beskrive dem »an sich«.

»Für-sich«-indfaldsvinklen interesserer bl.a. kunstfagene, psykologi og f.eks. folkloristik med vægt på at analysere arbejdersymboler og den del af den »røde heraldik«, der kan iagttages i for-

bindelse med faner og bannere og som generelt opfattes som symboler og derfor ikke kan knyttes til bestemte begivenheder i arbejderbevægelsens historie generelt, men som symboliserer bevægelsen eller den del af den, som de pågældende faner og bannere står for.

Arbejderbevægelsen kunne efter en sådan opfattelse studeres gennem sit omfattende symbolsprog og heraldik, hvor faner og bannere samtidig var en af de mange fremtrædelsesformer, som symboler er en del af og indgår i.

Danske arbejdersymboler hører også til symbolsproget i en international arbejderbevægelse, og det kan derfor være nødvendigt – for at kunne verificere enkelte symbolers historie – også at have kendskab til arbejdersymbolsproget her.

Folklorister studerer arbejderfaner og bannere i en »für sich« og en »an sich« sammenhæng og danner dermed overgang mellem de to hovedindfaldsvinkler i en sådan forskning.

Arbejdersymboler opfattes her som et stykke arbejdertradition indenfor arbejderbevægelsen, som disciplinen »Labour lore« interesserer sig for.

Det gælder om at følge udviklingen og variationer i disse arbejdertraditioner, og om hvordan de er blevet til, hvad de fortæller, og hvordan de opleves og bruges. Det er her »an sich«-aspektet ligger for en folklorist.

Oplysninger herom kan bl.a. hentes i protokoller, i taler ved indstiftelsen og i digte, noveller og sange m.v. om den røde fane, endvidere ved udsendelse af spørgesliste og gennemførelse af interviews for med arbejderes egne ord at få frem hvilke sammenhænge og situationer faner og bannere er indgået i, og hvad de har betydet for dem.

En anden opfattelse af et »an sich«-aspekt går mere på at få arbejderbevægelsens rolle i arbejderfaners historie præciseret, end på at få beskrevet og analyseret arbejderfaners og banneres betydning for arbejderbevægelsen.

Det er efter denne opfattelse vigtigt at få dateret fanens og bannerets alder, beskrevet den fagforening/forening som den eller de tilhører og få så meget som muligt med af den lokale/nationale arbejderforenings udvikling og start som i et »für sich«-aspekt opfattes som irrelevante, så det mere bliver til en gennemgang af arbejderbevægelsens historie end det bliver om faner og bannere.

Et tredje »an sich« aspekt lægger vægt på at påpege hvilken indflydelse udviklingen i samfundet har haft for disse arbejdersymboler, og ikke omvendt få beskrevet hvad faner og bannere har betydet for udviklingen af samfundet.

Set i et sådant overordnet forskningsperspektiv vil det være muligt at påpege styrken i *Under de røde faner*, skrevet af Henning Grelle. Det er dog rimeligt at påpege, at Henning Grelle ikke har villet skrive en videnskabelig afhandling. Det er helt øjensynligt, at det primære for ham har været at præsentere mange forskellige faner og dermed et væsentligt traditionselement. Men det kan godt

lade sig gøre at diskutere den videnskabelige baggrund for hans metode i præsentationen.

Der er med denne bog også i Danmark gjort opmærksom på et nyt og spændende forskningsfelt indenfor arbejderbevægelsen og arbejderhistorien, hvor Grelle især har lagt vægt på at få beskrevet og præciseret nr. 2 og 3 i »an sich«-aspektet, medens han er mere usikker over for »für sich«-aspektet i det hele taget. Jeg skal ikke her tage stilling til om hans udredninger og brudstykker fra arbejderbevægelsens historie fagligt er forsvarlige; generelt fortæller der dog hovedsageligt om den historiske baggrund for faner og banneres brug.

Jeg vil tro, at bogen med de ca. 200 afbildede faner og bannere må glæde enhver, som er interesseret i arbejderbevægelsen. Her er det muligt for første gang at stifte bekendtskab med et til dels repræsentativt udsnit af arbejderfaner og bannere fra den socialdemokratiske dominerede arbejderbevægelse fra 1870'erne til i dag, og det i en gengivelse som æstetisk er en fryd for øjet.

Desværre må man konstatere, at Henning Grelle ikke redegør for sin arbejds metode og redigeringsprincipper i et efterskrift. Man kan indirekte forstå, at han har henvendt sig til arbejderforeninger i bredeste forstand over hele landet for at få dem til at stille deres fane til rådighed, og at mange af disse for første gang nu er gengivet i bogform. Det alene har været et stort arbejde, foruden det at få næsten alle faners indstiftelsesdato verificeret. Henning Grelle har også været meget opsat på at få præciseret starten og for at få andre oplysninger frem om den forening, hvis fane er gengivet i bogen.

Derimod fremgår det ikke, efter hvilke kriterier de gengivne faner og bannere er udvalgt, og om der findes flere. Er de kommet med, fordi de var de flotteste, eller har det drejet sig om at få så mange foreninger repræsenteret som muligt? Havde det f.eks. været muligt at gengive 500 faner, hvis man havde haft penge til det og ikke fyldt siderne op med irrelevante oplysninger, som f.eks. s. 186, hvordan københavnske betjente knappede deres frakker i lige og ulige måneder. Havde det haft noget at gøre med at politi-banneres bagside og forside vistes frem i lige og ulige måneder eller år, så havde det været meningsfyldt.

Forskellen mellem et banner og en fane burde der have været gjort noget mere ud af, bl.a. fordi et banner side 155 kaldes en fane. Banneret er også det symbol, som indeholder træk fra laugstraditioner, og dermed er det muligt at følge hvordan laugstraditioner omfunktioneres til nye formål.

Man kunne have ønsket, at der var et emne- og navnerregister med stikordsagtige oplysninger, da der hele tiden henvises til kendte og ukendte personer, ligesom det havde været værdifuldt med en literaturliste.

F.eks. oplyses det s. 34, at Gustav Bang, som nok er ukendt for unge i dag, havde en far, Wilh. Bang som boede i præstegården i Hvalsø. Årsagen

til at vi skal have det at vide er, at der i bogen er gengivet et foto herfra med landarbejdere. Efter Grelle's »an sich«-aspekt er sådanne oplysninger relevante for landarbejderfaner. S. 39 oplyses, at landarbejdere var svundet ind til knap 20.000, uden at man får noget tal at sammenligne med og i afsnittet om træindustrien fortælles livligt om fagmærker, som om det havde noget med faner at gøre. Udsnit fra trykte og utrykte erindringer, som f.eks. Bresemanns s. 46-47, fortæller noget om fagforeninger, men intet om faner.

Vedr. 1. maj 1890 i København har der indsnegit sig 2 fejl. Der var ikke som oplyst, trukket gendarmen til København fra hele Sjælland i anledning af dagen. De kom kun fra København, og der mødte heller ikke 50.000 op i Fælledparken. Kassererens regnskab for 1. maj arrangementet viser, at der blev solgt 15.569 1. maj mærker, så der har næppe været op til 50.000 til stede.

S. 141 oplyses, at Havnens Sangkor fra 1892 eksisterer i dag. Det er rigtig nok, men hvorfor får vi ikke det samme at vide s. 144 om Cigararbejdernes Sangforening af 1872, når det er tilfældet. Tilmed så synger de to kor sammen i dag, da de hver for sig er for små til at fungere.

Ser vi herefter på, hvad Henning Grelle har fået med i »für sich«-indfaldsvinklen, så antydes brudstykkevis rigtige og gode forskningstemaer, som han dog ikke systematisk gør noget ved, heller ikke i sin indledning om faner, fanemaleren og faneindvielsen.

Men temaer som andre så må tage op kunne være *fanemaleren/flagfabrikker* (omtalt s. 21, 68, 104, 160, 204, 209 (spec. om C. J. Monrad) og andre s. 51, 61, 86, 109, 116, 119, 136, 161, 163 og 185), endvidere det at *brodere fanen*, som har været en opgave for kvinder (s. 41, 150, 160, 172), *faneindvielse* (s. 11, 22, 110, 173, 179), *kampafstemning* i fagforeningen om *fanemotiv* (s. 160, 181), *forbud mod faner* fra politiets side (s. 13), forholdet mellem *bannere og laugsfaner*, som indirekte berøres i bogen, *fanen i kamp* (s. 14-15), *oplevelser* i forbindelse med fanen, hvor den bl.a. sættes i pant ved gravøl og først må foldes ud uden for byens porte (bl.a. s. 25), valg af *fanebærere*, *vicefanebærere* og *4 fanejunkere*, der antyder noget om processionsteknik (s. 31), *sang og digte* i forbindelse med faneindvielse og om den røde fane i anden sammenhæng (s. 45, 80-81, 214-215), *præsters modstand mod arbejderfaner ved begravelse* (s. 69, 70), *kampafstemning om fanen skal med ved politiske demonstrationer* som bl.a. fandt sted på fagforeningsgeneralforsamlinger op til 1. maj lige efter 2. verdenskrig, hos Grelle gives et eksempel i en anden sammenhæng (s. 71), *fanen var en stor økonomisk investering*, som der blev snakket meget om, og som mange bidrog til og dermed også har fået et forhold til den (s. 110) og *fanen ved begravelse* (s. 152). Andre temaer kunne være faner ved kongresser, faner og bannere som udsmykning i forsamlingslokaler og faner og bannere som motiv i kunsten m.v.

Lad mig til sidst antyde, hvad en »für sich«-indfaldsvinkel med bogen som empirisk grundlag kunne tage fat på i sammenhæng med mottoer og symboler og hvad det ville medføre af nye problemstillinger. Kun faner, som det har været muligt for H. Grelle at verificere tidsmæssigt, bliver inddraget.

Han nævner i sin indledning om faner, at mottoet: Proletarer i alle lande – foren jer, er benyttet meget. I bogen er det kun anvendt een gang i 1922, medens mottoer som 1) enighed gør stærk (in-ternt), 2) frihed, lighed og broderskab, 3) gør din pligt og kræw din ret (holde aftaler) og 4) sammenhold (udadtil) er ret så dominerende, men kronologisk viser det sig, at idealerne fra den franske revolution: »frihed, lighed og broderskab« kun bruges op til 1914, medens: »gør din pligt og kræw din ret«, som er en forkortelse af »ingen rettigheder uden pligter, ingen pligter uden rettigheder« går tilbage til et banner for Pio, Brix og Geleff i 1873 og frem til 1922. Mottoet: »enighed gør stærk« er registreret fra 1895 til 1941, medens sammenhold er med fra 1876 til 1976 og dermed viser sig som det mest slidstærke motto, medens »frihed, lighed og broderskab« som det blev formuleret i 1789 klinger ud ved 1. verdenskrig.

Andre temaer er fremtid (håbet), kamp (midlet), ungdom, børn, oplysning, arbejdet (arbejdet er kilden til al rigdom), arbejderfører (helte), folket (grundloven) og kvinder. Karakteristisk er det at 3-tallet i mottoet går igen, f.eks. »arbejdere forener eder« eller »frihed, fred og fællesskab« eller »Danmark for folket«. En tradition som vedligeholdes i dag til paroler ved de socialdemokratiske 1. maj-møder. Det kan få een til at tænke på treenighed, og det må have noget at gøre med den stil, der hører udførelsen af mottoer til på arbejderfaner og bannere. Kronologisk er gengivet flest faner fra 1890'erne til 1920'erne. Det kan indicere, at behovet har været størst i arbejderbevægelsens barndom og erobningsperiode.

Ligesom mottoet fra den franske revolution har været anvendt i arbejderbevægelsen, således er der også kommet en del symboler herfra. H. Grelle redegør for nogle af dem som frihedsgudinden (Marianne) og nævner den frygiske hue (frihedshuen, jakobinerhuen), men redegør ikke for dens historie.

Fyldigst får vi historien om oprindelsen til den røde fane og nogle kommentarer til farver som blå, sort, grønt og hvidt. Han mener, at den blå farve blev associeret af arbejdere med de konservative, og det samme var tilfældet for den grønne og hvide farve, medens den sorte forbindes med bogtrykkerkunsten.

Hertil er at sige, at den blå farve i dag i østlandene opfattes som fredens farve, ligesom den i oldtiden symboliserede guddommelig visdom, men ellers er blå symbol for troskab. Den grønne farve er håbets og frihedens farve og sættes i forbindelse med frihedstræet og majtræet, som er et vigtigt

symbol i arbejderbevægelsens historie, tænk f.eks. på illustrationen: socialismens stamtræ. Begge symboler kan føres tilbage til den franske revolution, hvor majtræet og majkransen fik en speciel status, og som i dag især er kendt i en tillempet socialistisk udgave illustreret af Walter Crane (s. 9).

De fleste faner og bannere i bogen har egeblade og bøgegrene. De sidste sættes også i dag i toppen af fanerne til 1. maj for at symbolisere foråret, begyndelsen til den lyse tid, hvor den mørke tid er lagt bag sig, og man kan se frem til forbedringer. Egeblade som egetræet symboliserer noget opfrende, soliditet og kammeratskab. Det mærkelige ved symboler i det hele taget er jo, at de opfattes på forskellig måde alt efter de sammenhænge i hvilke de indgår. Olivenkviste, som især hørte til de ældre arbejderfaners kulturelle rødder, fremhæver triumf og hyldelse og er i dag i nabøbet af en due blevet til fredstegnet. Den sorte farve og den sorte fane forbindes nu ikke kun med bogtrykkerkunsten, men i arbejderbevægelsens historie er det anarkismens farve.

Bikuben er gengivet på en del faner og symboliserer flid og samarbejde. Der kunne også her være en sammenhæng med mottoer som, at »arbejdet adler manden«, »enighed« og »gør din pligt og kræw din ret«. Håndtrykket er et almindeligt mærke på fagforeningsfaner, hvor det står for broderskab og solidaritet, men oprindeligt har det også haft noget med venskab, ægteskab, troskab, løfte og bekræftelse at gøre. Faklen er i dag indgået som symbol for oplysning i bl.a. det svenske og norske AOF og solopgang er symbolet for håbet (solen står op i øst, en ny tid er begyndt). Endelig viser bogen at symboler fra den antikke verden og den nordiske mytologi også er med til at præge symbolerne, som f.eks. uglen (klogskab), overflødighedshornet (velstand, frugtbarhed), vægten (retfærdighed), Merkur og Neptun og ølguden Gaminus og i forbindelse med ligbrændning. Fra den nordiske mytologi er bl.a. guden Thor symbol for kraft og elektricitet.

Dvs. at arbejderbevægelsens symbolsprog, når det gælder faner og bannere, kan føres tilbage til antikken, over den franske revolution, revolutionerne i Europa i 1848 og 1871 (Pariserkommunen) og hvad den danske arbejderbevægelse selv har kunnet finde på. Helt nye symboler har haft svært ved at vinde indpas, men i bogen gengives dog nogle af de nye, bl.a. Henry Heerups symbol på renovationsarbejdernes fane (s. 119) og omtale af den røde rose (s. 169).

Analysere og sammenligner man yderligere mottoer og symboler fra arbejderfaner og bannere, så vil konturerne af et arbejderunivers med skik og brug, trosforestillinger og historier tage endnu mere form og man vil kunne se, at en »für sich«-indfaldsvinkel fortæller meget om arbejderbevægelsen og dermed også indirekte om samfundet.

Det mere end dokumenteres med Henning Grelles bog, at et spændende og fascinerende forsk-

ningsfelt ligger og venter på forskere. Det bør også understreges, at denne bog ikke var udkommet, hvis ikke LO generøst havde støttet udgivelsen.

Flemming Hemmersam

Litteraturliste til anmeldelse af Henning Grelle:

Under de røde faner

- Achen, Sven Tito: Symboler omkring os. Kbh. 1975.
- Achten, Udo: Illustrierte Geschichte des Ersten Mai. Oberhausen 1979.
- Achten, Udo: Zum Lichte Empor. Maifestzeitungen der Sozialdemokratie 1891–1914. Berlin/Bonn 1980.
- Ahlberg, Alf: Social Psykologi. Massens og Gruppens Nationens og Klassens Sjæleliv. Fremad København 1933.
- Arnold, Thurman W.: The Symbols of Government. New Heaven 1935.
- Bartholmes, Herbert: Bürger, Freund, Genosse und andere Wörter der sozialistischen Terminologi. Göteborg 1970.
- Bauer, Wolfgang: Lexikon der Symbole. Wiesbaden 1980.
- Beitl, Richard/Klaus Beitl (Hrsg.): Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Stuttgart 1974.
- Berg-Schlosser, Dirk: Politische Kultur. München 1972.
- Bertolt, Oluf: Mændene fra Halvfjerdsernes Arbejderbevægelse. København 1938.
- Blanqui, A.: Für die rote Fahne (26.2.1848). In: J. Höppner/W. Seidel-Höppner (Hrsg.): Von Babeuf bis Blanqui. Band II: Texte. Recalam Leipzig 1975, 522–23, 617.
- Bodin, Sven (red.): Affischernas kamp. Borås 1979.
- Brandt, Mariann m.fl.: Socialdemokratisk agitation & propaganda i mellemkrigstiden. Forlaget Skansen, Aarhus 1979.
- Bruun, H.: Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900. Første del til ca. 1880. Kbh. 1977 (1938), s. 223–224: Martyrdrkelse.
- Butterfield, Roger: The Folklore of politics. In: Pennsylvania Magazine of History and Biography. Vol. LXXIV, 1950, p. 165–170.
- Christiansen, Chr.: Arbejderfester. Kbh. 1932.
- Christiansen, Chr.: Fest i foreningen. Kbh. 1945.
- Crane, Walter: Cartoons for the Cause. 1896.
- Dommanget, M.: La Révolution de 1848 et le Drapeau Rouge. Paris 1948.
- Edelman, M.: The Symbolic Uses of Politics. Rubana 1967.
- Eisner, Kurt: Feste der Festlosen. Dresden 1905.
- Eklund, Per: Råtten i klasskampen. 1978.
- Engberg, Jens: Harald Brix, Revolutionen og Reformen. SFAH 1975.
- Firth, Raymond: Symbols. London 1975. Spec.: Symbolism of Flag, 328–367.
- Fricke, Dieter: Kleine Geschichte des Ersten Mai. Berlin-DDR 1980.
- Gebauer, Horst: Die rote Nelke. Festblume des 1. Mai. Natur und Heimat (DDR). Jg. 1961, H. 5, 218–219.
- Gely, Robert: Zur Soziologie des Solidarismus, Diss. Bern/Zürich 1943.
- Giovanoli, Fr.: Die Maifeierbewegung. Karlsruhe 1925.
- Gundlach, Gustav: Solidarismus. In: Jecht etc. (Hrsg.): Handwörterbuch der Sozialwissenschaften. Tübingen 1954, Band 9, 296–298.
- Hemmersam, Fl.: Socialdemokratiske arbejderfester. In: UNIFOL 1978, Kbh. 1979, 33–80.
- Hickethier, Knut: Karikatur, Allegorie und Bilderfolge zur Bilderpublizistik im Dienste der Arbeiterbewegung. in: Rüden (Hrsg.): Beiträge zur Kulturgeschichte der deutschen Arbeiterbewegung 1848–1918. Frankfurt am Main/Wien/Zürich 1979, 83–165.
- Hobsbawm, Eric: Man and Woman in Socialist Iconography. in: History Workshop, issue 6, 1978, 121–138.
- Hoffmann, Detlef/Viktoria Schmidt-Linsenhoff: Unser die Welt trotz alledem. In: Almut Junker (red.): Trophäe oder Leichenstein? Eine Ausstellung des Historischen Museums Frankfurt. Frankfurt 1978, 349–384.
- Jensen, Lill-Ann/Svein Damslara: Bildet som våpen. Tiden Norsk Forlag 1984.
- Jäger, H. W.: Politische Metaphorik im Jakobinismus und im Vormärz (1848). München 1971.
- Kautsky, Karl: Die materialistische Geschichtsauffassung. Band I–II. Berlin 1927.
- Kavanagh, Dennis: Political Culture. London 1972.
- Korff, Gottfried: Heraus zum 1. Mai. Maibrauch zwischen Volkskultur, bürgerlicher Folklore und Arbeiterbewegung. In: Richard van Dülmen/Norbert Schindler (Hg.): Volkskultur. Fischer 1984, 246–281.
- Korff, Gottfried: Politischer »Heiligenkult« im 19. und 20. Jahrhundert. In: Zeitschrift für Volkskunde, Jh. 71, 1975, 202–220.
- Korff, Gottfried: Volkskultur und Arbeiterkultur. Überlegungen am Beispiel der sozialistischen Maifesttradition. In: Geschichte und Gesellschaft, 5. Jh. 1979, 83–102.
- Lane, Christel: The Rites of Rulers. Ritual in Industrial Society – The Soviet Case. Cambridge University Press 1981.
- Leroy, Maxime: La Cotume Ouvriere. Paris 1913.
- Lie, Hakon: Om Bruken av Hammer Merket (16 s.). Tillegg til: Agitasjon og Propaganda. AOF/Oslo 1934.
- Lindholm, Tore: Tradisjon (Solidaritet). In: Pax Leksikon, Bind 6, Oslo 1981, 288–290.
- Lindström, Richard: Arbetarrörelsens symboler. In: Fr. Ström (red.): Arbetets Söner. Del III. Stockholm 1950, 362–380.

- Man, Hendrik de: Zur Psychologie des Sozialismus. 1926.
- Mathiez, Albert: Les Origines des Cultes Révolutionnaires (1789–1792). Paris 1904.
- Michels, Robert: Problem der Behandlung des Proletariats in der Wissenschaft. in: Probleme der Sozialphilosophie, Leipzig/Berlin 1914, 98–131.
- Michels, Robert: Das Proletariat in der Wissenschaft und die Ökonomische-Anthropologische Synthese. In: A. Niceforo: Anthropologie der nichtbesitzenden Klassen. Leipzig/Amsterdam 1910.
- Michels, Robert: Psychologie der anti-kapitalistischen Massenbewegungen. In: Grundriss der Sozialökonomik. IX Abteilung (I. Teil). Tübingen 1926, 244–359.
- Michels, Robert: Soziologie des Parteiwesens 1925.
- Millroth, Thomas: Marianne. In: Clas Thor: Med fanorna i täten. Örebro 1982, 32–47..
- Moos, Knud: Foreningen for borgerlig konfirmation. In: Kirken i krisen. FK-Tryk, Aarhus 1979, 62–103.
- Moser, Hans: Maibaum und Maienbrauch. In: Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1961, 115–159.
- Mosse, George L.: Die Nationalisierung der Massen. Politische Symbolik und Massenbewegungen in Deutschland von den Napoleonischen Kriegen bis zum Dritten Reich. Frankfurt am Main/Berlin/Wien 1975.
- Moyes, William A.: The Banner Book. London 1974.
- Nordenstam, Tore: Symboler. In: Pax Leksikon, bind 6, Oslo 1981, 185–186.
- Notaker, Henry: Revolusjon i Portugal – nelliker eller gevær. Oslo 1975.
- Nyrop, C.: Haandværksskik i Danmark. Kjøbenhavn 1903.
- Oinas, Felix J. (ed.): Folklore, Nationalism and Politics. Ohio 1978.
- Ozouf, Mona: La fete revolutionnaire 1789–1799. Gallimard 1976. Spec. s. 303–311: Du »Mai« a l'arbre.
- Pevsner, Nikolaus: Pioneers of Modern Design. From Eilliam Morris to Walter Gropius. London 1936.
- Pfleging, Ernst: Revolutionens symboler i rättshistoriens belysning. Frihetsträd – hatt och mössa – blodsfana. in: Ord och Bild 1948, 439–444.
- Piechowski, Paul: Proletarischer Glauben. Berlin 1927.
- Pieper, Josef: Zustimmung zur Welt. Eine Theorie des Festes. München 1964.
- Pye, Lucian W.: Political Culture. In: David Sills (ed.): International Encyclopedia of the Social Sciences. Vol. 12. New York 1968, 218ff.
- Rabbow, Arnold: Dtv-Lexikon politischer Symbole. München 1970.
- Reich, W.: Hagekorsets Symbolik. In: Reich: Fascismens Massepsykologi. Kbh. 1974, 131–136.
- Rossel, André: Ier Mai, 90 ans de lutte populaire dans le monde. Paris 1977.
- Rot. In: Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens. Band VII. Berlin/Leipzig 1935/1936, sp. 792–834.
- Røde flagg. In: Arbeidernes Leksikon. Bind I–III. Udgave 1932–1936. Oslo.
- Sapir, Edw.: Symbolism. In: Encyclopedia of the Social Sciences. Vol. 14, New York 1968, 492–95.
- Sombart, Werner: Der proletarische Sozialismus. I–II Band, Jena 1924.
- Sorel, Georges: Über die Gewalt. Frankfurt/Main 1981.
- Sundgren, Mats: Den visne Nellike. Politisk Revy, årg. 11, nr. 246 (1974), 9–10.
- Symbols. In: Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend. New York 1972, sp. 1094–1097.
- Thompson, Edward P.: Plebeische Kultur und moralische Ökonomie. Ullstein, Frankfurt am Main 1980.
- Thor, Clas: Med fanorna i Täten. Örebro 1982.
- Trümphy, Hans: Der Freiheitsbaum. In: Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 57 Jh. Basel 1961, 103–122.
- Tschachotin, S./C. Mierendorff: Grundlagen und Formen politischer Propaganda. Magdeburg 1932.
- Tucker, Elisabeth: Farben, Farbsymbolik. In: Enzyklopädie des Märchens. Band 4, Berlin/New York 1983, sp. 840–853.
- Turner, V. W.: The Forest of Symbols. New York 1967.
- Waldenmaier, H.: Kultische Feiern. In: Freidenkertum und Kirche. Ein Handbuch. Berlin 1932, 282–290.
- Wanscher, Torben: Forsamlingsfriheden og »Fælledslaget« (1872–1874). Aarhus 1979.
- Weiss, Richard: Sozialistische Maifeier und Volksbrauch. In: DU, 3. Jh. nr. 5, Zürich 1943, 56, 59–60.
- Wendel, F.: Die rote Fahne. Hamburg o. J. 30 s.
- Vi har gått under faner og flagg. Et udvalg av arbeiderbevegelsens faner utgitt til AOF's jubileum 1931–1981. Teksten skrevet af Svein Danslora. Oslo 1981, spec. 6–11.
- Wiinblad, E./Alsing Andersen: Det danske Socialdemokratis Historie. I. del. København 1921, om den røde fane, 31–33.
- Vondung, Klaus: Magie und Manipulation. Ideologischer Kult und politische Religion des Nationalsozialismus. Göttingen 1971.
- Vovelle, Michelle: Heldenverehrung und Revolution. Die Produktion von Helden zur Zeit der Französischen Revolution. In: Argument Sonderband 103, Berlin 1983, 98–116.
- Vovelle, Michelle: Die Französische Revolution –

Soziale Bewegung und Umbruch der Mentaliteten. München/Wien 1982.

Wunderer, Hartmann: Freidenkertum und Arbeiterbewegung. Ein Überblick. In: IWK, 16. Jh. 1980., 1–32.

Østerberg, Dag: Solidaritet. In: Pax Leksikon, bind 6, Oslo 1981, 4–5.

Yakobsen, S./H. D. Lasswell: Trend: May Day Slogans in Soviet, 1918–1943. In: Language of Politics. Cambridge, Mass. 1949, 233–297.

Møller og møllere i Danmark gennem 100 år. Dansk Møllerforening 1884–1984. Red. Jens Lampe. Forlaget Chronos, Århus 1984. 139 s., ill. kr. 125.

26/5–1984 fejrede Dansk Møllerforening 100 års jubilæum, hvilket bl.a. afstedkom udsendelse af det foreliggende festskrift.

Dansk Møllerforening blev grundlagt 1883–84, den nøjagtige datering er usikker, som en forening af møller og møllejere i Danmark. Baggrunden var en krise for møllererhvervet fremkommet ved den svigtende korn- og meleksport fra midten af 1870-erne. Dette ramte møllerne hårdt, da udlandets efterspørgsel efter dansk mel faldt markant, – det amerikanske og canadiske mel var både bedre og billigere. Hertil kom problemer som følge af næringsfrihedsloven, hvorefter alle og enhver kunne producere det samme som møllerne hidtil havde lavet. F.eks. kunne foderstofkompagnerne også formale kornet til mel og andre varer. Endelig havde møllersvendene organiseret sig i fagforeninger, hvilket satte møllerne under pres for bedre løn- og arbejdsforhold. Der var kort sagt blevet behov for en forening til varetægelse af erhvervens interesser, udadtil overfor regering og rigsdag og indadtil gennem udveksling af synspunkter og erfaringer medlemmerne imellem.

Festskriftet indeholder forskellige bidrag, hvoraf de 2 vigtigste, af Jens Lampe og Poul Løndal-Nielsen, beskriver fagets og foreningens udvikling 1884–1984, på baggrund af den generelle samfundsmæssige udvikling. Kort sagt har faget og dermed foreningen været i tilbagegang gennem de forløbne 100 år. Fagets virksomhed er blevet mere og mere overtaget af andre. F.eks. har foderstofkompagnerne helt overtaget formalingen af korn til foderstoffer. Sideløbende med tilbagegangen i medlemstal har foreningen mere og mere koncentreret sig om bevareelse af møller, delvis i et samarbejde med Nationalmuseet.

Ud over disse 2 artikler om de 100 år, rummer skriftet en samling personalia over formænd, æresmedlemmer m.m., en lille artikel om møllerne i dansk digtning, en artikel om livet på en vindmølle omkring 1900 og en artikel af Anders Jespersen om møllernes udviklingshistorie. Det er en meget teknisk betonet artikel, fuld af diagrammer og tegninger, som redegør for den teknologiske udvikling

indenfor møllerne. Der sluttes af med en kort omtale af vindkraften i moderne tid, de nye elektricitetsproducerende møller, og en lang årstalsliste til mølleriets historie fra ca. 4000 f.kr. til 1984.

Sammenfattende kan man sige, at Dansk Møllerforening har fået et nydeligt festskrift, som udmærket oplyser udeforstående om møllerfagets udvikling og problemer og vigtigheden af at bevare de endnu eksisterende møller for eftertiden.

Jens Christensen.

Bodil Tørnehave: Bornholmske urmagere. Eksp. William Dams Boghandel Snellmark 36, 3700 Rønne, 1983. 175 s. ill. kr. 130.

Bogen indleder med at dokumentere et forhold, som hidtil på det nærmeste er blevet opfattet som en skryne: En novembernat i 1744 gik et hollandsk skib på grund på den bornholmske kyst. Hjemstedet var Amsterdam, destinationen var Reval, men undervejs havde man taget gods ombord i Helsingør. Helsingør-varerne stammede fra købmanden J. G. Hansen, der drev en omfattende handel med udlandet, og han havde afleveret »en kasse med 5 klokker og et fad med lodder« til ulykkeskibet; formentlig var der tale om nogle produkter, han havde fået ved handel med englænderne.

Godset fra det strandede skib blev transporteret til et pakhuis i Rønne, men snart efter gik byens lille trop af rokkedrejere i lag med urværkerne. De skulle tørres, smørres, repareres og renses, og brødrene Jørgen og Peter Arboe var blandt de ivrigste. Mange af forudsætningerne for at forstå de mekaniske hemmeligheder på de specielle urværker havde de unge håndværksfolk hentet hos Hoffenbaldd, en indvandret tysker, der havde bygget urværker i Rønne en tid, men senere drog bort og slog sig ned på Ærø.

Ikke fordi ure var ukendte fænomener – det særlige ved de fremmede, der så at sige var strandet på øen, var imidlertid, at de var såkaldte repetérslagure med rækkeslagværker. De gik ikke ud af slag, når man skulle stille på uret. Her var en meget finere mekanisme, end håndværkerne tidligere havde set, men de blev hurtigt meget ferme til at kopiere det nye.

Vent i øvrigt ikke – hvad forfatteren også selv understreger, at finde redegørelser i denne bog, som går på de finere tekniske detaljer inde bag ved tandhjulene. Vil man vide noget herom, er man bedre hjulpet ved at tage Rønne købstads historie fra 1977, hvor museumsdirektør Hans Stiesdal har skrevet et afsnit om emnet. Hensigten med denne bog er først og fremmest at registrere urmagerne og demonstrere hvilket grundlag, der fandtes for det bornholmske urmageri – erhvervet der sammen med pottemagervirksomheden blev det betydeligste eksport erhverv i over 150 år i kraft af en

bevidsthed om traditioner og kvalitet, der skulle leves op til.

Bogen giver svar på spørgsmål som: Hvor er mit ur fabrikeret? Hvem var mesteren? Det er samtidig en smuk lille bog, blandt andet gjort attraktiv ved Stig Benzons mange farvefotos af urtyper. I marginen findes noter og henvisninger, hvilket er en behagelighed for læseren, og samme sted er der plads til en serie tekniske og på samme tid kønne tegninger af værkernes detaljer udført af Søren Hansen.

Forud for registrene over mestre, svende og lærlinge inden for faget findes en velskrevet introduktion, der fremstiller håndværkets historiske udvikling på Bornholm og således gør bogen af interesse for en større kreds.

Lotte Dombernowsky

Kim Beck Danielsen: Fra sy pige til håndarbejds-lærer. Odense fagskoles historie 1910–1985. Forlaget Systime 1985, 94 s., ill., kr. 90.

Odense fagskole for syersker kunne i 1985 fejre sit 75 års jubilæum. Denne anledning er blevet benyttet til udarbejdelse af en tiltalende bog om skolens mangeårige arbejde.

Skolen var en af de mange fagskoler – husholdningsskoler, havebrugsskoler og håndarbejds-skoler – der opstod i årene fra 1895 til første verdenskrig. Tilblivelsen af disse skoler skyldes især, at industrien havde vundet frem og overflødiggjort en række af kvindernes tidligere arbejdsområder.

Fagskolernes emnekredse indvarslede ikke nye arbejdsdiscipliner, men det var nyt, at der krævedes faglig indsigt og skoling for at skabe respekt om det kvindelige arbejde. Bag Dansk Kvindesamfunds oprettelse af en fagskole for syersker i København 1895 og bag Odense fagskole i 1910 lå også et ønske om at hæve indtjeningsmulighederne for de syersker, der var tilknyttet industrien. Undersøgelser i datiden havde påvist, at syersker levede på et eksistensminimum. I Odense blev der afholdt et stort møde i 1909 om denne problematik. I mødesalen deltog byens Damekomite, Dansk Kvindesamfund og notabiliteter fra byrådet på forreste rækker. I salens baggrund stod hundreder af arbejds-sker. Mødet resulterede ikke desto mindre i oprettelsen af syerskernes fagforening og i, at to driftige kvinder, Nathalie Hansen og Marie Hansen fik mod til at starte en skole.

I bogen gives der en medrivende skildring af disse to aktive kvinder. De stammede begge fra landbomiljøer. Efter et syvårigt skoleforløb, praktisk arbejde som tjenestepiger, oplæring i syning og et højskoleophold på Askov, lykkedes det kvinderne, at få startet en skole, der hurtigt blev meget velbesøgt. Formålet med skolen var at sikre eleverne en god og grundig uddannelse i forskellige håndgerningsfag, hvorefter de selvstændigt kunne

arbejde videre. Der var dog også tænkt på andre grupper end kvinder med syning som erhverv, byens damer, husmødre og unge piger skulle også have mulighed for at uddannes i praktisk skrædder- og linnedsyning for hjemmet.

Uden at det fremstår helt klart i bogen, synes det, som om det netop blev oplæringen i hjemmets syning, der blev det centrale på skolen, medens det erhvervsmæssige trådte i baggrunden. Det skyldes nok især, at skolen søgtes af gårdmandsdøtre og ikke i særlig grad af de mindrebemidlede kvinder, der sandsynligvis måtte arbejde også efter indgåelse af ægteskab. Skolen fik dermed karakter af en opbevaringsanstalt for ægteskabet. Et grundlag der blev helt utilstrækkeligt og forældet, efterhånden som kvinderne i stigende grad fik arbejde udenfor hjemmet. Elevtilgangen forringedes, og skolen fik et vanskeligt 10-år fra 1960–70. Herefter skabtes en ny skoleprofil, der var i stand til at tiltrække elever. Hvor de tidlige kursusplaner havde fremhævet det nyttige i uddannelsen, appelleredes der nu til øvelse i kreativitet og skabelse af smukt og personligt tøj. Og det hed ikke længere kurser i sy- og tilskæring, men i beklædningsformgivning.

Bogen er forsynet med en række gode og velvalgte illustrationer desværre uden kildeangivelser.

Bogens styrke er, at den sammenholder samfundsudviklingen og kvindernes placering med udviklingen inden for skolen. Alle gode intentioner tiltrods, så kneb det allerede i 1910, som det gør det for nutidens unge kvinder at få erhvervsmuligheder inden for syning. Den sidste påstand anføres ud fra anmelderens egne vurderinger. Kvindernes kunnen inden for syning og andre håndarbejds-grene har altid været vanskelige at leve af. Om det vil blive bedre i fritidssamfundet under den ny lov fra 1979, ser anmelderen knapt så optimistisk på som bogen forfatter.

Bodil K. Hansen

Jørgen Würtz Sørensen: I religionsfrihedens skygge:

1. Mormonforfølgelserne i Aalborg i 1850'erne, og 2. »Mellem Mormoner«, en artikelserie af Henrik Cavling januar 1889, redigeret og kommenteret i 1984. Forlaget Moromi Aps. Lynge 1984. 66 s., ill. kr. 39,75.

Januar 1889 bragte Politiken 5 artikler om mormonerne i mormonstaten Utah i U.S.A. De var skrevet af den senere så legendariske redaktør ved bladet, Henrik Cavling, og skildrede livet blandt mormonerne, medens de endnu levede i polygami. Artiklerne var ikke skrevet bag skrivebordet hjemme på redaktionen, nej baggrunden var en rejse til Utah 1888. De var altså skrevet på baggrund af forfatterens egne oplevelser og indtryk på stedet.

Det at forfatteren selv havde været på stedet, præger også den måde han omtaler mormonerne og deres liv på. Her er ingen af de, i samtiden, så kendte skræmmebilleder af disse forfærdelige mormoner og deres flerkoneri. Tværtimod er skildringen mere præget af mormonsamfundet, som et rart og harmonisk samfund.

Man kan spørge sig selv, om den holdning til mormonerne, Cavling giver udtryk for, ville have haft nogen effekt på forløbet af mormonforfølgelserne i Ålborg i 1850'erne, hvis artiklerne havde været bragt disse 38 år før, næppe. Jørgen Würtz Sørensens artikel, som indleder denne lille bog, søger at skildre baggrunden, forløbet og konsekvenserne af disse forfølgelser i Ålborg i 1850'erne. På en anden led er artiklen et bidrag til en erindring om, at nok fik vi med Grundloven 1849 fri ret til religionsudøvelse, men at praksis var ganske anderledes, hvilket mormonforfølgelserne er et eksempel på. Det er nemlig ikke kun den »almindelige befolkning« som forfulgte mormonerne, også de lokale myndigheder deltog i forfølgelserne. Artiklen bliver herved et bidrag til belysning af det danske frisinds grænser i praksis, samtidig med, at man bliver klar over, at holdningen til fremmedarbejdere og andre, idag, ikke er noget nyt.

Sammenstillingen af mormonforfølgelserne i 1850'erne og Cavling i 1889 giver et billede af de modsætninger og den spændvidde der herskede i det danske samfund i 1800'tallet. På mange måder en interessant lille bog.

Jens Christensen

Karl Nielsen: Omkring Bjørnsholm. Træk af Ranum-egnens historie fra ca. 1750 til 1848. Krejls Forlag 1984. 167 s., ill., kr. 148. Bestilles hos Balles Boghandel, 9670 Løgstør.

Der er en lang og stadig levende tradition for at skrive lokalhistorie i Danmark. Under skiftende betegnelser har større eller mindre områder af landet fået sin egen historie, oftest skrevet af entusiastiske amatører. Formålet med disse værker har været mange, men ud over at tilfredsstille forfatterens egen videbegærlighed, har et af de vigtigste formodentlig været at skildre de historiske rødder på den pågældende egn.

I de senere år har lokalhistorien fået en ny dimension gennem diskussioner om historieundervisningens mål og midler: de »lange« linier contra »knudetovsprincippet«, om at tage »udgangspunkt i historien« eller i »børnene« o.s.v. Denne diskussion kunne aktualisere udgivelse af »eksemplariske« lokalhistorier, som belyser, hvad der er af materiale og hvad det kan anvendes til.

Karl Nielsens bog om Ranum-egnens historie i 100-året 1750–1848 er givet ikke tænkt som en sådan »eksemplarisk« lokalhistorie, – i givet fald

burde den have trukket linierne helt op til idag, elevernes tid. Dele af stoffet har dog været anvendt i pædagogiske sammenhænge, bl.a. af et par liniehold i historie på Ranum Statsseminarium. Bogen er ikke »eksemplarisk«, men den må kunne virke inspirerende på alle, som, i folkeskolen eller senere, ønsker at beskæftige sig med lokalhistorie.

Bogen er på traditionel vis tematisk afgrænset, begyndende med grænserne, egnen og markerne over befolkningen, hovedgården, fæstevæsenet til seminariet, skolevæsenet, fattigvæsenet, kommunevalgene og det lokale selvstyre. Hvert afsnit behandler udviklingen i det pågældende tema, ofte illustreret enten med relevante tal, f.eks. til belysning af hoveriet, eller valgte eksempler, f.eks. på hvordan det lokale selvstyre fungerede. Forfatteren forfalder ikke til de unoder som ofte kan skæmme lokalhistorier, nemlig endeløse opremseringer, f.eks. af gårdene og deres besiddere gennem generationerne. Der balanceres nogenlunde rimeligt på grænsen mellem det generaliserende, hvor faren er at mennesket forsvinder ud af historien, og det individuelle, der illustrerende og karakteristisk beskriver det enkelte menneskes liv.

Til sidst kunne man måske foreslå forfatteren at forsøge sig med en lokalhistorie til brug for undervisningen i Folkeskolen. Den skulle præsentere materialet, dets metodiske problemer og dets muligheder, gerne gennem en skildring af Ranum-egnen eller en mindre lokalitet. Denne opgave måtte da være meget relevant til et samarbejde på nogle liniehold på seminariet.

Jens Christensen.

Esben Graugaard: R. Færch's tobaksfabrik Holstebro, 1869–1961, Holstebro 1984, Holstebro 1984, 311 sider. 111. kr.

Som det fremgår af titlen, er der ikke tale om et almindeligt jubilæumsskrift, idet bogen omhandler tobaksfabrikken R. Færch i Holstebro fra grundlæggelsen i 1869 til fusionen i 1961 med de to store tobaksfabrikker i Danmark, Chr. Augustinus og C. W. Obel. Årsagen til bogen, der er skrevet af museumsinspektør ved Holstebro Museum Esben Graugaard, er den folkelige interesse for tobaksfabrikken, som museet har mødt i forbindelse med en udstilling om virksomheden. Denne bredere appeal gennemsyrrer også værket, der er skrevet i et relativt let tilgængeligt og mundret sprog, og endvidere i stor udstrækning er baseret på de mundtlige beretninger og overleveringer, som museet har indsamlet blandt tidligere eller nuværende medarbejdere ved tobaksfabrikken. Bogen skal således roses for at have placeret arbejderne relativt centralt i beretningen om virksomhedens historie, hvilket ellers er en udbredt mangel i den traditionelle jubilæumslitteratur. Desværre forekommer anvendelsen af disse udsagn forholdsvis løs og

uden videre perspektivering, hvorfor dele af værket synes udelukkende af eventuel lokal interesse, ligesom man – alt efter temperament – kan studse over det rimelige i at gengive en til tider relativt frivol sprog anvendelse med specifik navnerelatering over for et større publikum.

Det omtales flere steder i bogen, at R. Færch er den største industrivirksomhed i Holstebro, og således udgør et væsentligt element i det lokale samfunds udvikling, hvad angår økonomiske, politiske, sociale og kulturelle forhold. Desværre undersøges fabrikkens betydning for lokalsamfundet kun i mindre omfang, og således undersøges betydningen af lokaliseringen af en forholdsmæssig stor aftager af kvindelig arbejdskraft ikke for lokalsamfundet eller relateres til erhvervsudviklingen i andre byer i Ringkøbing Amt, der i øvrigt, hvad ej heller behandles i bogen, kun udviser en ringe grad af industrialisering i forhold til det øvrige Danmark. Det ville ellers have været interessant med en delundersøgelse af de kvindelige arbejders beskæftigelsesgrad i relation til andre byområder, ligesom oplysninger om arbejdernes rekrutterings- og uddannelsesforhold kun er behandlet sporadisk, mens bogen derimod giver udmærkede detaljer omkring tobaksfabrikanternes uddannelsesforhold. Generelt for problematikken omkring arbejderne og deres relationer til virksomheden og dennes ejere i egenskab af arbejdsgivere, skal Graugaard roses, idet han ikke – som jubilæumskrifter ellers ofte gør – forsøger at harmonisere de lokale arbejdsforhold, men derimod gengiver de reelle og konkrete interessemødsætninger imellem arbejdere og arbejdsgivere. Bogen giver udmærkede og interessante bidrag til belysning af industriel spionage – her de forskellige fabrikanternes forsøg på at tilegne sig konkurrenternes opskrifter på skrættobak – sauce – samt af en relativ overset økotype, nemlig fjordfiskernes levevilkår og arbejdsforhold i første halvdel af sidste århundrede. I det hele taget står bogens første kapitler, der behandler perioden frem til omkring århundredeskiftet, stærkest, dels i etableringen af mere generelle ud-sagn, dels i sammenholdelsen med såvel det lokale miljø som den øvrige tobaksindustri. Derimod er specielt perioden efter 2. Verdenskrig ikke behandlet særligt dybdeborende eller analyserende, selvom kildematerialet for denne periode på en række områder må være af særdeles omfangsrig og informativ karakter. Dette forhold er yderligere at beklage, fordi denne seneste periode, der indeholder en yderst betydningsfuld industriel udvikling og en markant vækst samt ændring i marked-forholdene, kun i meget ringe omfang er behandlet af den hidtidige erhvervshistoriske forskning.

Konkluderende om Graugaards bog om tobaksfabrikken R. Færch i Holstebro kan det konstateres, at bogen i forhold til traditionelle festskrifter betyder en væsentlig forbedring, men desværre udviser bogen også en række mangler, idet væsentlige problemstillinger og knudepunkter af industri-

socialhistorisk og driftsøkonomisk art enten ikke berøres eller kun behandles i relativt begrænset og ustruktureret omfang, idet behandlingen i udpræget grad er af beskrivende og ikke analyserende art. Forfatterens bevidste vigen tilbage fra anvendelsen af numeriske og statistiske data gælder ikke kun eksplicit for de driftsøkonomiske problemstillinger, – »Centrale i historien om tobaksfabrikken må de produkter være som fremstilledes her, i hvor store mængder og hvilket økonomisk resultat der kom ud af denne produktion. På den anden side er skildringen heraf på sin vis det mindst interessante ud fra et læsesynspunkt idet spørgsmålene kun kan belyses ud fra tal i regnskabs- status- og produktionsbøger« (s. 85) – men giver sig også udslag i de førnævnte manglende analyser af arbejdskraftens uddannelses-, rekrutterings- samt boligforhold. Anvendelsen af kvantitative data i form af virksomhedsarkivalier samt tilgængeligt statistisk materiale kunne have givet den konkrete delundersøgelse af en specifik virksomhed en mere generel ud-sagsværdi samt lettet komparationsmulighederne for andre erhvervshistorikere.

Peter Bøgh Nielsen

Musikerliv i hundrede år. Århus Orkesterforening 1884–1984. Redigeret af Annegrete Dybdahl. Udg. af Århus Orkesterforening 1984. 157 s. incl. register. kr. 120.

Det er en forsamling af professionelle historikere, Århus- og musikere, som står bag værkets 16 artikler om Århus Orkesterforenings historie fra de mange foreningsdannelsers tid til idag. Annegrete Dybdahl har indledt værket med en detaljeret, kronologisk gennemgang af foreningens historie, som danner rammen om de derpå følgende indlæg.

Foreningen havde fra starten ikke mindre end tre formål, et økonomisk, et pædagogisk og et selskabeligt, hvori foreningen på det andet punkt adskilte sig fra andre fagforeninger, ikke mindst Arbejdernes Fællesorganisation. Denne accepterede i en længere periode ikke musikerne som organiserede, og Fællesorganisationen og Orkesterforeningen lå derfor i strid, fordi musikerne ønskede at bestemme deres tariffer frit. Mange musikere ønskede heller ikke at indordne sig under en socialdemokratisk forening på grund af deres syn på forholdet mellem kunst og arbejde, til trods for at flere musikudøvende, de såkaldte håndværksmusikere, havde et ben i hver lejr.

Fællesorganisationen virkede således ikke som paraplyorganisation, idet musikerne i det store og hele søgte sammen og i første omgang dannede Den jydsk Centralforening, som senere indgik i det nuværende Dansk Musiker Forbund (1934). Andre musikere havde deres egne organisationer. Således fik balmusikerne deres Brancheclub (BBA) i 1943 under Orkesterforeningen, og amatørkestrerne fik deres eget forbund, idet der alle

dage havde bestået tydelige interesseudsættninger imellem musikere af profession og disse musikere, som havde deres egentlige ansættelse ved postetaten, jernbanerne, sporvejene o.s.v. Her bar man uniform, og netop dette blev en trussel mod Orkesterforeningen, hvis medlemmer var knap så imponerende at skue og undertiden fik tilbud om betaling for at blive væk fra et musikarrangement.

Orkesterforeningens hovedanliggende blev kampen for faste tariffer og for et musikmonopol bl.a. imod de uorganiserede, imod danseskoler og restauratører og som følge heraf imod udenlandske musikere. En alvorlig sag opstod med Århus Teater, som sænkede lønnen og antallet af faste musikere, hvilket indledte 9 års forhandlinger, som førte til et kompromis, hvor musikerne vandt. Desuden medførte indførelsen af KODA i 1926 systematisk sabotage fra musikernes side i en periode, og man havde sine overvejelser over radiosens og gramofonens stigende konkurrence samt over de unges stadig stigende krav om foreningens accept af jazzmusikerne som ligeværdige medlemmer. Det kommunale byorkester fra 1935 forårsagede ligeledes tvistigheder, da ikke alle musikere her kunne være så århusianske som ønsket.

Der gøres således i Annegrete Dybdahls artikel rede for mange interessante lokale forhold, som er ukendte i den socialhistorie, der vedrører musiklivet. Eftersom bogen er et jubilæumsskrift, må det forventes, at værkets øvrige artikler præges af en vis lokalpatriotisme, som dog kan være ganske underholdende. Bogen er iøvrigt sat glimrende op med mange velvalgte og morsomme billeder og billedtekster. En omtale af tidligere tiders privilegiesystem for stadsmusikanterne og deres svende og læredrenge havde nok samlet værket og bidraget til en indsigt i musikerens altid vanskelige stilling som lønmodtager og kunstner.

Sybille Reventlow

Århus i 1930'erne – set gennem fotografen Åge Fredslund Andersens linse. Udgivet af Århus Byhistoriske Udvalg. 1984. 159 sider. kr. 130,50.

Fundet af flere tusinde af Fredslund Andersens negativer og originalfotografier har gjort det naturligt at publicere nogle af dem. At den geografiske afgrænsning indsnævres til Århus er naturligt fordi her havde Fredslund sit hovedvirke. At den tidsmæssigt er indsnævret til 1930'erne er måske også rimeligt for i den periode var Fredslund en særdeles aktiv fotograf. Men at kalde bogen for set gennem hans linse er lidt misvisende. Der er så sandelig også megen tekst.

Foruden et mindre afsnit om Fredslund Andersens rummer den 15 afsnit om tilværelsen i Århus i

arbejde og fritid, i arbejdsløshed og fest, på gader og idrætspladsen osv. Teatret som omtales flere steder i indledningen er dog ikke med i disse afsnit.

Der er ikke den store sammenhæng mellem tekst og billeder hvilket på én måde er naturligt. Teksten fortæller om motiverne verden men ikke meget om selve motiverne. Derved kan ord og billede supplere hinanden. De bringer hver især en masse oplysninger om Århus. Set fra udgiverens side er det et udmærket formål.

Men derved overlades det også til betragteren at aflæse billederne hvilket nok er en såre demokratisk indstilling men her forekommer det mangelfuldt. Billederne er medtaget først og fremmest som dokumentation, som kildemateriale til: sådan var det dengang. Men det kræver for mange – i hvert fald yngre – læsere verbale ledsagekommentarer til de enkelte billeder. Det må vel være en af et byhistorisk udvalgs fornemmeste opgaver.

Men fotografierne er også mere og andet end dokumentation således som udgiverne også bemærker: »I mange af optagelserne mærker man tydeligt, at de er optaget af en kunstner, der betjener sig af et fotografiapparat – at de er skabt af en billedmager. Og heri kan ligge en fare, hvis man tror billederne er taget af en objektiv fotograf – at de repræsenterer »sandheden«.

Teaterbillederne er sande nok. Vi ved, det er teater – løgn og digt – men scenebilledet, hvem der medvirker, deres påklædning og sminkning, det kan vi regne med, det er dokumentation« (s. 9).

Nu er det svært at kommentere teaterbillederne fordi de mangler i bogen men det forekommer at være udtryk for en lidt forældet kildebetraktning at kalde teaterbillederne sande nok fordi her hersker løgn og digt. Hvad er så fx. billederne af »Byen i fest« eller af grundstensnedlæggelser eller af faneoptog. Alle dele har fundet sted. Ellers kunne de ikke fotograferes. Hvor løggen holder og den dokumenterede virkelighed sætter ind kan vist ikke sådan adskilles.

Bogens – vel rigtige – fokuseren på det dokumentariske giver andre problemer. Skal dokumentationen foregå gennem Fredslund Andersens linse så er der efter min mening alt for få billedgenivelser. Og flere af billederne er temmelig interesseløse. I flæng kan nævnes fotografierne side 81, 83, 84, 87. De begivenheder som billederne stammer fra er måske byhistorisk relevante men de er visuelt uegnede.

På den anden side er der selvfølgelig mange gode billeder fordi Fredslund Andersen var en god pressefotograf. Her kan man ikke nævne i flæng for de er absolut i overtal. Kig selv. Start med det vidunderlige omslagsbillede.

Axel Bolvig

Jørgen Nielsen og Stine Bitsch-Larsen: *De sydtyske kolonisters bosættelse på den jyske hede*. Census, København. 1984. 386 s. kr. 100.

Bogen er i hovedsagen en registrant over de sydtyske kolonister. Der foreligger såvel i Rigsarkivet som i Landsarkivet for Nørrejylland et meget rigt materiale, der idag kan udnyttes – eksempelvis til slægtshistoriske formål, hvilket udgiverne har haft mest for øje.

Under den jyske hedekolonisation fra omkring 1760 forlangte regeringen, at der skulle sendes detaljerede årlige indberetninger med oplysninger om hver enkelt kolonistfamilie til rentekammeret. Dette har udgiverne udmøntet i et skema for hver familie med besked om navn, fødested og konfession for hvert husstandsoverhoved, om stedet for hans bosættelse på heden og om hans indgåelse af fæsteforhold. Hertil knytter sig også en række oplysninger om husmoderen, familiens børn, slægtsforbindelser ved børns ægteskaber og andre kronologisk ordnede data. Disse skemaer, der vil kunne henrykke enhver efterkommer efter hedens kartoffeltyskere, optager den allerstørste del af bogen. Forfatterne gør beskedent opmærksom på, at de gerne vil have reaktioner fra læserne i form af rettelser til deres arbejde eller i form af supplerende oplysninger til familieoversigterne.

Også bogen selv er beskeden i sin fremtræden, men indholdet forekommer vel gennemarbejdet inden for de rammer, som det har været nødvendigt at afstikke til opgaven.

Kolonisationsspørgsmålet i sin *helhed* er meget mere omfattende, og det siges også klart, at man ikke har kunnet binde an med alt; materialet i de slesvigske arkiver er ikke brugt, her måtte bogens forfattere ty til den allerede publicerede litteratur om kolonisterne.

I egentlig tekstform findes på ca. 30 sider en indledning, der i hovedlinier beskæftiger sig med hedekolonisationens udvikling med de politiske og økonomiske tilstande i 1700-tallets Danmark og Europa som baggrund.

Det var ganske kummerlige og som oftest helt umulige forhold den danske stat og dens myndigheder bød kolonisterne. Projektet var alt for ambitiøst. Bosættelserne blev ramt af misvækst, sandflugt, kvægsyge og andre naturkatastrofer, men ret beset var det i højere grad de danske småembedsmænds optræden, der tog modet fra kolonisterne. De fremmede, der var ankommet på kraftige opfordringer, blev behandlet nedladende indtil det umenneskelige, og flertallet gav op og rejste, efter års ufatteligt slid med jorden, atter ud af landet.

Lotte Dombrowsky

Nanna Damsholt: *Kvindebilledet i dansk højmiddelalder*. Borgens Forlag 1985. 339 s., kr. 198,00.

Den foreliggende disputats er på flere måder et banebrydende værk. Det er et væsentligt bidrag til kvindehistorisk forskning, til feministisk forskning (der ikke nødvendigvis fokuserer på kvinder alene) og til traditionel middelalderforskning. Afhandlingen er en af de første, der behandler kvindehistorie på disputatsniveau, og Nanna Damsholt har dermed fået sat et blå stempel på denne historieforskning. Forfatteren har samtidig motiveret sine bevæggrunde for afhandlingen ved dristigt at fremhæve de personlige og kvindepolitiske årsager til at vælge sit emne og sin metode (pp. 9–10) og udtrykker håbet om, at »bogen må få en funktion inden for kvindebevægelsen« (p. 9). Dermed er myten om den objektive historie yderligere undermineret, og kvindehistorikere og feministiske historikere behøver ikke for fremtiden at skjule, hvorfor de skriver, som de gør.

Forskningsmæssigt har Nanna Damsholt ligeledes brudt med den noget beklagelige tendens i nyere dansk middelalderforskning til at fokusere på detaljer og undgå et helhedsbillede på grund af det spredte kildemateriale. Som titlen fremhæver, og som det blev pointeret ved forsvaret, handler bogen om *kvindebilledet*, således som det fremstår i den latinske litteratur produceret her i landet i højmiddelalderen (ca. 1150–1250).

Det fremdragne kvindebillede er baseret på en detaljeret analyse af historiografiske tekster (Saxo, Sven Aggesen, annaler, krøniker), helgenlegender og anden litteratur (bl.a. Abbed Vilhelms brev-samling og Anders Sunesøns *Hexaëmeron*). Denne analyse optager de tre hovedkapitler (4, 5, 6), der er afhandlingens tyngdepunkt. Derudover gives der i kapitel 2 en kort gennemgang af »Kvindens stilling i det danske samfund« og i kapitel 3 af »Kvindesynet i den vesteuropæiske katolske tradition« (en noget uheldig formulering, al den stund Vesteuropa var katolsk). Kapitel 1 (Indledning) indeholder de ovenfor nævnte personlige bevæggrunde for afhandlingens oprindelse og udgangspunkt samt en gennemgang af afhandlingens problemstilling, disposition, terminologi, kildemateriale og metode samt en oversigt over tidligere forskning. Det afsluttende kapitel 7 skal, ifølge forfatteren, »ikke være en konklusion, men skal rumme nogle betragtninger over undersøgelsens resultater. Det gælder især besvarelser af spørgsmålene: hvilke faktorer har været bestemmende for den behandlede litteraturs fremstilling af kvinder, kvindesyn, og dermed kvindebilledet? Hvorledes forholder den danske udvikling sig til den øvrige vesteuropæiske? Hvilken virkning havde det litterære kvindebillede i middelalderen? Og siden?« (p. 256).

Under det fem timer lange forsvar blev der fremsat kritik af detaljer og af de enkelte afsnit,

som sikkert fremkommer på tryk andetsteds. Nærværende anmelder vil derfor koncentrere sig om bogens resultater som helhed, især spørgsmålene om 1) kvindehistorisk og feministisk forskning, 2) kvindebilledets danske og/eller europæiske oprindelse og 3) dets effekt.

Spørgsmålet om kvindehistorisk og feministisk forskning rejser sig, fordi Nanna Damsholt noget håndfast anbringer marxistisk og feministisk forskning på hver sin yderfløj og placerer sig selv og sin afhandling i midten (p. 10). Al den stund Nanna Damsholt selv erklærer, at hun »finder det nødvendigt at arbejde med kategorien køn« (p. 10) og, at »den synsvinkel, jeg har anlagt på stoffet, (er) kvindesyndsvinklen« (p. 14), må hun nødvendigvis karakteriseres som feministisk historiker. Det skal medgives, at kvindehistorisk forskning og feministisk historieteori har været i rivende udvikling de sidste 15 år, og at bogen er begyndt i 1974 og indleveret til bedømmelse i 1983; men allerede i 1976 forelå adskillige teoretiske artikler, der gjorde det klart, at feministisk historieskrivning nok opererede med kønet som en afgørende faktor i historiens gang, men at dette ikke nødvendigvis udelukkede andre faktorer som f. eks. klasse. Hvor *kvindebilledet* i en given historisk periode og samfund er et yderst brugbart analytisk begreb, er *kvinden* det ikke. Vi må analysere *kvinders* historie, og i denne erkendelse ligger også, at kvinder er inddelt i grupper (bestemt af ægteskabelig status eller alder) eller i klasser, og at deres livsmønstre og historie er bestemt af disse kategorier, udsprunget af samfundets sociale, økonomiske, juridiske og ideologiske strukturer.

Nanna Damsholt gør da også i sine analyser og i de indledende kapitler klart, hvilken gruppe eller klasse den eller de omtalte kvinder tilhører. Desuden skelner hun mellem datidens opfattelse og vor tids. I indledningen siges det (p. 13) at den katolske (d.v.s. den vesteuropæiske, kristne) kirkes lære »gik bl.a. ud på, at kvinden var og ifølge Bibelen skulle være manden underordnet. Denne opfattelse er efter min mening undertrykkende, idag som dengang. Men jeg forsøger at sætte mig ind i datidens opfattelse. For den der opfattede rangordenen mellem kønnene som en af Gud skabt, og derfor eviggyldig orden, var en stillingtagen utænkelig... Set indefra ligger et kvalificerende udtryk som undertrykkende overhovedet ikke for, og med indefra mener jeg: set fra såvel troende mænds som kvinders side« (p. 14). Den moderne opfattelse er imidlertid relevant at medtage, fordi »vi idag lever med et ideologisk efterslæb.« Her kombineres på smukkeste måde den moderne feminist og den lærde middelalderforsker, der knytter fortid til nutid uden at blande dem sammen til ahistorisk propaganda.

Man kunne ønske, at dette klarsyn havde været mere dominerende de steder, hvor kirkens kvindesyn og kvindeopfattelse inddrages i analysen og i konklusionerne. Her taler forfatteren, som det også

blev fremhævet af Kai Hørby i hans opposition, alt for ofte om den katolske kirke, når hun mener den vesteuropæiske kristne kirke, som derved kommer til at fremstå som hovedårsag til videreførelsen af en kvindeundertrykkende lære. Logisk skulle vi så i Danmark efter 400 års lutheranisme være frigjort fra dette, hvilket som bekendt ikke er sket. Dette skyldes bl.a., at Bibelens lære og kirkefaderen Augustin spillede en vældig rolle for udformningen af Luthers teologi og dennes kvindesyn.

Nu drejer afhandlingen sig om middelalderen, men i og med at forfatteren og hendes emne lægger op til en mere vidtrækkende brug af bogens resultater, burde hun nok have diskuteret og nuanceret sit syn og sit sprogbrug vedrørende kirken. Som eksempel kan fremhæves slutningen af kapitel 2 (om kvinders stilling i Valdemarstidens samfund), hvor det konkluderes, at kirken og dens lære »var gennemsyret af en patriarkalsk opfattelse, der stort set syntes at falde godt i hak med det eksisterende samfunds, selvom kirkens kvindefjendskhed muligvis bidrog med en skarpere tone.« Imod dette kan jo argumenteres, at kirkens mænd på mange måder søgte at underminere det verdslige samfunds patriarker, bl.a., som DUBY har påvist, ved at søge at gøre ægteskab til en åndelig sag, som derfor hørte under kirken og ikke et anliggende, der afgjordes af patriarkerne. Vedrørende klosterbevægelsen (konsekvent kaldet klosterkirken, hvilket ikke lader sig gøre på dansk, idet ordet fremkalder alt for håndfaste associationer om institutioner eller bygninger, hvor f. eks. det engelske, »Monastic church« mere går på en bestemt religiøs livsform, skabt af lægmænd og -kvinder, inden for kirkens rammer), så var hovedformålet for denne bevægelse jo netop at bryde med det patriarkalske samfund, baseret på den biologiske familie eller klan. Dette betyder naturligvis ikke, at kirkens mænd ikke gav udtryk for en nedvurdering af kvinder og en kvindefjendskhed, der igen kom til at virke undertrykkende (Luther var som bekendt også munk) men den fremhævede nære tilknytning mellem kirkens og samfundets mænd, og dermed identiske ideologi, kunne faktisk passe ligeså godt og måske bedre på forholdet mellem den lutheranske kirke og det danske samfund de sidste 400 år end den middelalderlige kirke og det middelalderlige samfund.

Denne noget firkantede behandling af kirken i middelalderen har heldigvis ikke forhindret Nanna Damsholt i at skrive en fin og nærgående analyse af kirkens kvindesyn, som det udviklede sig fra Bibelen og kirkefædrene til 1100- og 1200-tallets teologer, især Thomas Aquineren. Det var jo dette kvindesyn, de danske studerende i Paris tog med hjem som åndelig bagage, og det er jo dem, der står som forfattere til næsten al litteratur fra dansk højmiddelalder. Denne litteratur er hovedgenstand for analysen i bogens hovedafsnit, hvorfor kapitlet foruden at være en nyttig indføring på dansk i emnet samtidig lægger fint op til disse ana-

lyser. Mindre vellykket er derimod afsnittet om Mariadyrkelsen, der er for kortfattet til at blive andet end en håndfast opsummering af Marina Warners *Alone of All Her Sex*, og andre lignende værker (Mariadyrkelse er også undertrykkende). Det burde måske have været udeladt, da det konstateres, at der ikke i Danmark findes spor af en høj-kirkelig Marialitteratur og -teologi. Istedet for havde det været nyttigere at koncentrere sig om cisterciensernes Mariadyrkelse i forbindelse med analysen af de tekster, der foreligger fra denne ordens danske medlemmer.

Samme orden er bogens skurke, om man kan tale om nogle sådanne, på grund af det negative kvindesyn, der kommer til udtryk i munkenes skrifter. Som det overbevisende påvises, er kvinde-billedet i den analyserede litteratur mere varieret end man kunne forvente, med både positive og negative, individualiserede og skabelonagtige kvindeskikkelser, men alle med et fælles træk: fremhævelsen af kvinders natur og rolle som det patriarkalske samfunds mænd opfattede dem. Både kirkens, klostrets og det verdslige samfunds kvindesyn var med til at skabe den enkelte forfatters kvinde-billede, og Nanna Damsholt påviser, at klostrets mænd generelt er de mest negative, hvilket hviler på analyserne af klosterkrønikerne (næsten alle frembragt af cistercienserne) og den ene Margrete-legende. I det første tilfælde dokumenteres dette klart, men det forklares også, at klosterkrønikernes funktion er at »legitimere brødrenes handlinger, at hævde deres rettigheder og privilegier« og at »de, der anfægter dem, mænd eller kvinder, er skurke i deres (munkenes) øjne« (p. 96), dog således at kvinderne optræder som ekstra farlige, fordi de kan gøre mænd svage.

Mere problematisk er det derimod, at den version af Margrete-legenden, der repræsenterer cisterciensernes syn (Clairvaux-teksten) skulle være mere negativ end den version, der repræsenterer den danske gejstlighed (Roskilde-teksten). Sidstnævnte gør Margrete til en total passiv skikkelse, en genstand for store mænds gerninger og anledning til at hylde en af dem, nemlig Absalon. Negativt? måske ikke direkte, men da i højeste grad undertrykkende. Clairvaux-teksten har to kvinder, en positiv (Margrete) og en negativ (svigerinden), der begge er mere aktive og som fiktive skikkelser mere selvstændige end den ene kvinde (Margrete) i Roskilde-teksten. Negativt? ja, hvis man ser på den ene skikkelse, men også positiv hvis man ser på den anden. Undertrykkende? ja måske, men på en anden måde end den totale udslættelse af den kvindelige hovedperson i Roskilde-teksten.

Denne forskel kunne med fordel være trukket noget skarpere op og noget fyldigere diskuteret, fordi det berører et punkt, Nanna Damsholt nok er opmærksom på, men ikke gør meget ud af: modsætningen mellem Danmark og udlandet. Er det negative kvinde-billede, som især cistercienserne præsenterer, alment kirkeligt (katolsk, om man vil,

i ordets oprindelige betydning) eller specielt dansk? Det skal medgives, at Nanna Damsholt skriver om *dansk* middelalderlitteratur, men da hun selv trækker den europæiske baggrund ind og ydermere bruger de danske fortællinger i *Liber miraculorum* som bevis for det kvindesyns cisterciensersyn, er kravet om en mere grundig diskussion af dette emne ikke urimeligt. Derved kunne forfatteren også have nået til en klarere forståelse af Bisp Gunnar, der nu affærdiges som en aldrende charmør, på trods af at vi her har en cistercienserkrønike med positive kvindeskikkelser og et positivt kvindesyn, der igen har produceret et positivt kvinde-billede.

At cistercienserne, bl.a. under Bernard af Clairvaux, havde nogle – med vore øjne – forskruede ideer om kvinder og deres natur, og at ordenen som organisation var langt mere negativt indstillet, i hvert fald i grundlæggelsesperioden (sent 11. århundrede til midten af det 12. årh.) end benediktinerne, skal ikke benægtes; men at holde dens kvindesyn op som modsætning til den mere afslappede holdning, den danske gejstlighed og det danske verdslige samfunds patriarker og deres sønner skulle have, er for ensidigt. Det er værd at prøve at vurdere Absalon og hans forhold, ikke til cistercienserordenen som institution, men til dens tidlige idealer og dens store vægt på brødreskabet. Den kyske kriger, Absalon, og hans kumpaner har for undertegnede anmelder længe stået som en forvoksen spejldertrop (eller, for at bruge et udtryk fra den amerikanske sportsverden: der er noget af en »lockerroom« atmosfære omkring Absalon) hvor kun fællerne, kammeraterne, talte. Det er jo på dette tidspunkt myten om den eksklusive mandeverden, Jomsborg, opstår. Er der en sammenhæng her mellem europæisk og dansk mandeideologi og kvinde-billede?

Som sidste kritikpunkt skal omtales effekten af det kvinde-billede, Nanna Damsholt har påvist. Denne diskussion lægges der op til både i indledningen og under analysen men affærdiges noget skuffende på et par sider, hvor linjerne til vor tid trækkes op men, som tidligere nævnt, uden skelen til de mellemliggende 400 ikke-katolske år. Måske havde en noget mere indgående behandling af netop det specielt danske og det alment europæiske kunne stimulere en grundigere diskussion af dansk vs europæisk kvinde-billede, en diskussion der kunne have hævdet sig ved siden af den fine afsluttende gennemgang af de faktorer, der ses som bestemmende for litteraturens fremstilling af kvinder, dens kvindesyn og kvinde-billede.

Kvindebilledets effekt vil være svær at påvise for dansk middelalder, og langtidseffekten vil kræve en disputats til. Men inden den begyndes, må man først diskutere om dette kvinde-billede overhovedet hører med til kvinders historie. Det er jo skabt af mænd i et sprog, der med få undtagelser kun kunne forstås af en lille, bogligt uddannet elite. Derfor vil kvinde-billedet kunne forvises til den tra-

ditionelle lærdoms- og idehistorie, med mindre man vil tage det som udtryk for den almene opfattelse i samfundet af kvinder, d.v.s. en litterært og velformuleret repræsentation af, hvad man(d) tænkte, eller et (måske ubevidst) forsøg fra den uddannede elites side på at forme og manipulere den almene opfattelse af kvinder. De nuancer, Nanna Damsholt påviser i kvindebilledet, og de faktorer, der forårsager disse nuancer, peger i høj grad på, at kvindebilledet ikke er et isoleret universitets- og klosterprodukt men afspejler holdninger i samfundet, i hvert tilfælde i de højere lag. En udforskning af dette kvindebilledes effekt må derfor begynde med spørgsmålet, om kvinder accepterede dette billede, eller om de modarbejdede det, og om deres mandlige partnere i dagliglivet gjorde det. Fandt begge det foreneligt med deres praktiske erfaringer, eller, som det ofte er sket i kvinders historie, kunne både mænd og kvinder uden protester gå ind for en forestilling om kvindens natur og rolle, der stod i modsætning til virkeligheden? Dernæst må det historiske perspektiv bringes ind. Der er, som antydtes af Nanna Damsholt, ved at ske et skift i cisterciensernes kvindesyn i anden halvdel af 1200-tallet. Kan dette spores i dansk litteratur, f. eks. i bisp Gunnars vita? De store omvæltninger, der indtraf både i det danske og i de europæiske samfund i 1300- og 1400-tallet, ændrede de faktorer, der skabte kvindebilledet i dansk litteratur i højmiddelalderen. Forbliver dette kvindebillede uforanderligt eller kan der spores påvirkninger fra

udviklingen i samfundet? Disse og lignende problemer og problemstillinger burde være rejst af Nanna Damsholt i den afsluttende diskussion af effekten.

Ovenstående indvendinger skal dog ikke tages som andet end udtryk for de tanker, ideer og inspirationer, kvindehistorikere, feministiske historikere og middelalderforskere kan hente i denne afhandling. Vi har nu fået en god og grundig analyse af det kvindebillede, der kommer til udtryk i den danske litteratur fra højmiddelalderen og af de faktorer, der var med til at skabe dette billede. Formidlingen og effekten (både på kortere og på længere sigt) af dette billede er nye forskningsområder, som Nanna Damsholt har givet os muligheder for at opdyrke med et solidt udgangspunkt. Man kan blot håbe, at hun selv fremover vil deltage i denne forskning.

Til slut skal det fremhæves som en ubetinget ros, at bogen, sit lærde indhold til trods, ikke ligner en disputats. Den er skrevet i et velsignet klart sprog, overskueligt og logisk disponeret i kapitler og afsnit, der alle (med en enkelt uheldig undtagelse på s. 256) er forsynet med gode overskrifter. Den eneste anke er den alt for kortfattede indholdsfortegnelse, der kun medtager kapiteloverskrifter. Personregistret kan kun delvist afhjælpe denne mangel, hvis effekt dog afbødes ved dispositionen, der gør det let at finde rundt i bogen. Sådan skal det gøres, når man vil formidle lærd forskning!

Grethe Jacobsen